

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

**BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

**“MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL
MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏDQIQI”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İbişov Kamil Firad oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **2021-ci il**

“MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL
MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏDQIQI”
mövzusunda
MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat Uçotu və Audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Qrup: 424

Magistrant:

İbişov Kamil Firad

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Babəşirnova Esmira
Məmməd - Şirin

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi
oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2021

Elm andı

Mən İbişov Kamil Firad oğlu and içirəm ki, “Mobil rabitə müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu və auditi prosedurlarının tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Telekommunikasiya informasiya cəmiyyəti iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Hazırda telekommunikasiya Azərbaycanda iqtisadiyyatımızın inkişafının əsasını təşkil edir, lakin istehsalın maya dəyəri və rabitənin təşkilini tənzimləyən Məhsulun dəyəri kimi mühüm göstəricinin tədqiqi yoxdur. Rəhbərlik həmçinin bu müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini nəzərə almaqda çətinlik çəkir, çünki indi xərclərin tərkibi, rabitə xidmətlərinin dəyərinin hesablanması, maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması üzrə sahə rəhbər prinsipləri yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq, rabitə xidmətlərinin dəyəri ilə bağlı xərclərin uçotunun metodologiyası işlənməlidir. Bu səbəbdən işin tədqiqatı mövzusunun seçilməsi vacib məsələdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiq olunmuş mobil rabitə strukturundakı hazırki şəraiti tənqidi öyrənmək, istehsalata sərf olunan xərcləri və istehsalda çəkiləb xərcləri analiz etmək məqsədilə lazım olan strateji və taktiki idarəetmə qərarlar almaqdan ötrü idarəetmə metodologiyasının strukturunu tərəqqi etdirmək.

İstifadə edilmiş tədqiqat üsulları: Təhlil, sintez, eləcə də iqtisadi-müqayisəli analiz, ümumiləşdirmə, qrafik-statistik tədqiqatlar metodlarından, induksiya, statistik analiz metodları

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycanın və xarici ölkələrin tanınmış iqtisadçı alimlərinin əsərləri və s.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Covid 19” epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki araşdırmaların aparılmasındakı mövcud məhdudiyyətlər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: nəzəriyyənin və hazırki təcrübənin öyrənilməsinə dayanaraq, kommunikasiya şirkətlərinin xərclərinin mühüm göstəricilərini təhlil edərək onların izah olunması, sistemləşdirilməsi və analiz olunmasıdır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: sənayeyə dair qaydaların tərəqqi etdirilməsi məqsədilə, habelə kommunikasiya idarələrinin özlərində istifadə olunur.

Açar sözlər: mobil rabitə, uçot, xidmət

STUDY OF MANUFACTURING COST ACCOUNTING AND AUDIT PROCEDURES IN MOBILE COMMUNICATION ENTERPRISES

SUMMARY

The actuality of the subject: Telecommunications form the basis of the information society economy. At present, telecommunications is the basis of the development of our economy in Azerbaijan, but there is no study of such an important indicator as the cost of production and the cost of the product, which regulates the organization of communication. Management also has difficulty in analyzing the financial and economic performance of these enterprises, as there are no field guidelines for cost composition, cost of communication services, and financial results.

Purpose and tasks of the research: To critically study the current situation in the studied mobile enterprises, to develop the basis of management methodology to make the necessary strategic and tactical management decisions to analyze production costs and production costs.

Used research methods: Analysis, synthesis, as well as economic-comparative analysis, generalization, methods of graphical-statistical research, induction and interruption, methods of statistical analysis

The information base of the research: Decrees and orders of the President of the Republic of Azerbaijan, decisions of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan etc.

Restrictions of research: Existing limitations of practical research in connection with the Covid 19 epidemic.

The novelty and practical results of investigation: Based on the study of theory and existing experience, their explanation, systematization and analysis by analyzing the main features and characteristics of the costs of communication enterprises.

Scientific-practical significance of results: For the development of industry regulations, as well as for communication enterprises themselves.

Keywords: mobile communication, accounting, service

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
BSC	Baza Stansiyası Nəzarətçiləri
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
Məs	Məsələn
MN	Maliyyə Nəzarəti
MSC	Mobil Kommutasiya Mərkəzi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	8
I fəsil. MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏDQIQİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Mobil rabitə xidmət sferasının mövcudluğunun iqtisadi əsasları və xarakteristikası.....	12
1.2. Xidmət müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotunun aparılmasının nıziri əsasları.....	16
1.3. Xidmət müəssisələrində auditi prosedurlarının tədqiqinin nəzəri əsasları.....	23
II fəsil. MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN APARILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	30
2.1. Mobil rabitə müəssisəsində “xərc-həcm-gəlir” asılılıq metodikasının tətbiq xüsyyətləri.....	30
2.2. Mobil rabitə xidmətində maya dəyərinə çəkilən xərclərin səviyyəsinə və dəyişmə dinamikasına təsir edən amillərin təhlili.....	34
2.3. Mobil rabitə müəssisələrində auditinin aparılmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	38
III fəsil MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	47
3.1. Mobil rabitə müəssisəsinin xərclərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirmə istiqamətləri.....	47
3.2. Mobil rabitə xidmətində maya dəyəri və xərclərin idarəetmə analizi əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin əsas istiqamətləri.....	51
3.3. Mobil rabitə müəssisələrində auditin aparılması qaydalarının təkmilləşdirilməsinin əsas prespektivliyi.....	58
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	62
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	64
ƏLAVƏLƏR.....	69
Şəkillərin siyahısı.....	73
Cədvəllərin siyahısı.....	73

GİRİŞ

Mövzusunun aktuallığı: XXI əsrdə dünya və milli iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sektorlarından biri olan telekommunikasiyaların əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirmək çətinidir. Telekommunikasiya informasiya cəmiyyəti iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Beləliklə, bu gün mobil rabitə xidmətlərinin tətbiqi milli və qlobal telekommunikasiya bazarının əsas istiqamətlərindən biridir. Telekommunikasiya sistemlərinin fərqləndirici xüsusiyyəti, məlumatların bütövlüyü, etibarlılığı və həcmi ilə bağlı qeyri-müəyyənlik şəraitində qərarların qəbul edilməsinin zəruriliyidir. Belə ki, bu gün ölkəmizdə kommunikasiya iqtisadiyyatın inkişafı və istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün mühüm amil hesab olunur. Qloballaşma dövrü, beynəlxalq münasibətlərin qəlizləşməsi, informasiya miqdarının çoxalması da mobil bazarın sürətli formada tərəqqisini, təhlil və İdarəetmə metodologiyasının, bu sahədə nəzəriyyə və metodların inkişafını tələb edir. Bütün sadalananlar dövlətimizin yeni iqtisadiyyatında mobil şirkətlərin məhsullarına (xidmətlərinə) çəkilən xərc və xərclərin təhlilinə nəzəri-metodoloji və təşkilati-praktiki yanaşmaların işlənilib hazırlanması zərurəti ilə bağlı problemlər yaradır.

Hazırda telekommunikasiya Azərbaycanda iqtisadiyyatımızın inkişafının əsasını təşkil edir, lakin istehsalın maya dəyəri və rabitənin təşkilini tənzimləyən Məhsulun (xidmətlərin) dəyəri kimi mühüm göstəricinin tədqiqi yoxdur. Rəhbərlik həmçinin bu müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilini nəzərə almaqda çətinlik çəkir, çünki indi xərclərin tərkibi, rabitə xidmətlərinin dəyərinin hesablanması, maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması üzrə sahə rəhbər prinsipləri yoxdur. Bununla əlaqədar olaraq, rabitə xidmətlərinin dəyəri ilə bağlı xərclərin uçotunun metodologiyası işlənməlidir. Bu səbəbdən dissertasiya tədqiqatı mövzusunun seçilməsi aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mobil rabitə müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu və auditi prosedurlarının tədqiqinin nəzəri-metoloji əsasları, eləcə də praktiki nümunələri yerli və xarici iqtisadçılar Kotлер Ф,

Резникова Н.П, Фатхутдинов Р. А, Жигунова О. А, Головнина, Л. А, Янковский, К. П, Карагодин, Д.А, Ивашкевич, В. Б, Гетьман В.Г, Герасимова, Л.Н, Войтоловский Н.В, Бреславцева, Н, Бондина, Н.Н və .s. müəllifləri qeyd edə bilərik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu işin məqsədi tədqiq olunmuş mobil rabitə idarələrdəndəki hazırki şəraiti tənqidi araşdırmaq, istehsalatda olan xərcləri və istehsal xərclərini analiz etmək məqsədilə lazım olan strateji və taktiki idarəetmə qərarlar almaqdan ötrü idarəetmə metodologiyasının dayaqını inkişaf etdirməkdir. Həmin məqsədə nail olmaqdan ötrü bu vəzifələr dəqiqləşdirilib:

- Mobil rabitə xidmət sferasının mövcudluğunun iqtisadi əsasları və xarakteristikasının müəyyənləşdirilməsi
- Xidmət müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotunun aparılmasının nəzəri əsaslarının tədqiq edilməsi
- Xidmət müəssisələrində auditi prosedurlarının tədqiqinin nəzəri əsaslarının araşdırılması
- Mobil rabitə idarəsində “xərc-həcm-gəlir” asılılıq üsulunun tətbiq olunması
- Mobil rabitə sektorunda maya dəyərinə qoyulan xərclərin səviyyəsinə və dəyişmə tempinə təsir göstərən faktorların analiz edilməsi
- Mobil rabitə müəssisələrində auditinin aparılmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi
- Mobil rabitə müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu və auditi prosedurlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Görülən işin obyektini mobil rabitə müəssisələri, predmentini isə bu xidmət müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotu və auditi prosedurlarının tədqiqi proseduru təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Materialların dəyərləndirilməsi müddətində təhlil, sintez, eləcə də iqtisadi-müqayisəli analiz, ümumiləşdirmə, qrafik-statistik tədqiqatlar metodlarından, induksiya və kəsilmə, statistik təhlil üsulları və qruplar, səbəb-nəticə

əlaqələrinin tədqiq olunması, analogiyalar və müqayisələr, ekspert dəyərləndirmələri, iqtisadi və riyazi struktur, matris üsulu olaraq ümumi elmi tədqiqat üsulları istifadə olunmuşdur. istifadə olunacaqdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın nəzəri və metodoloji başlanğıcını Ölkə Başçısının fərman və sərəncamları, Dövlətin Nazirlər Kabinetinin qərarları, ölkəmizin və xarici dövlətlərin tanınmış iqtisadçı şəxslərinin əsərləri, “Auditor xidməti barədə” və “Mühasibat uçotu barədə” qanunlar, mobil rabitə sektoru üzərinə xidmət göstərən şirkətlərin maliyyə hesbatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: “Covid 19” epidemiyası ilə əlaqədar olaraq praktiki araşdırmaların aparılmasındakı məhdudiyyətlərin mövcudluğu.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: tədqiqatların elmi yeniliyi - kommunikasiya şirkətlərinin əsas xüsusiyyətlərinin və xərclərinin xüsusiyyətlərini təhlil etməklə, mövcud nəzəriyyə və təcrübənin öyrənilməsindən onların izahı, sistemləşdirilməsi və təhlilidir.

O, rabitə şirkətlərində praktiki olaraq tətbiq edilən " orta tarif planı" konsepsiyası əsasında təqdim olunan rabitə xidmətlərinin miqdarının idarəetmə analizi məqsədilə uyğunluq və əhatə tələblərini ödəyən məsrəflərin idarə edilməsi sxemi təklif edilmişdir.

Metodoloji yanaşmalar insan rentabelliyyəsinin idarəetmə analizinə, kommunikasiya şirkətinin marketinq sistemində istehsal məsrəflərinin kiçildilməsinə, satışların yüksəldilməsinə və bazarda rəqabət tərəfinin saxlanmasına istiqamətlənmiş konkret təhlil sahələri

Alqoritmo rabitə xidmətlərinin dəyəri ilə bağlı xərcləri təsnifləşdirməyə və xərclərin təhlili metodundan istifadə etməyə imkan verən alqoritm işlənib hazırlanmışdır-həcmi-mobil qurğuya tətbiq olunan gəlir.

O, müasir iqtisadi təhlil nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə əsaslanaraq, xərclərin təhlili, idarə edilməsi və istehsal xərcləri metodunun əsas prinsipləri, mobil müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini təmin edən amillərin təsnifatı təklif edilmişdir

the şirkətin bazarda yerləşdirilməsini təmin edən xarici amillər də daxil olmaqla, resurs bazasının və maliyyə sabitliyinin vəziyyətini nəzərə almaq və şirkətin imkanlarını müəyyən etmək;

Analitik üsullar (DAFO təhlili) və mobil operatorun inkişafının proqnozlaşdırılması modelləri işlənib hazırlanmışdır ki, bu da xərclərin azalmasına və rentabelliğin artmasına səbəb olmalıdır.

Nəticələrin və tətbiq sahələrinin əhəmiyyəti: müasir telekommunikasiya şirkətlərində idarəetmənin təhlili metodunun təkmilləşdirilməsinə dair bir sıra təklif və tövsiyələrin hazırlanması. Dissertasiyanın əsas müddəaları rabitə sənayesinin özündə, eləcə də sənaye qaydalarının inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edilə bilər. İdarəetmə təhlili Təşkilatının yaxşılaşdırılması üçün təkliflər şirkətlərə rəqabət mühitində səmərəli şəkildə idarə etməyə imkan verəcəkdir.

I FƏSİL. MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Mobil rabitə xidmət sferasının mövcudluğunun iqtisadi əsasları və xarakteristikası

Mobil rabitə bazarının iqtisadi mahiyyəti, həm rabitə məhsullarının tədarükü və istehlakı ilə əlaqəli bütün qarşılıqlı əlaqələrin həm də dövlət tərəfindən ən çox tənzimlənən hissələrinin (mobil rabitə) həyata keçirilməsini əhatə edən iqtisadi subyektlər arasındakı əlaqəni təmsil etməsindədir. Müasir iqtisadiyyatı səciyyələndirən dinamizm, çətin maliyyə vəziyyəti və sərt rəqabət şəraitində iqtisadi fəaliyyət göstərən qurumunrabitə yolu ilə məlumat əldə etmək əhəmiyyətini artırır.

Məlumdur ki, kifayət qədər məlumatın olmaması, məlumatın təhrif olunması və vaxtında alınmaması istehsalçılar ilə istehlakçılar arasında ünsiyyətin pozulmasına, balanssızlığın yaranmasına, böyük maliyyə itkilərinə və ümumilikdə iqtisadi inkişaf tempinin azalmasına səbəb olur. Buna görə də yüksək keyfiyyətli rabitə bazar infrastrukturunun ən vacib komponenti, bazar münasibətləri, ticarət uğurları üçün güclü bir katalizatorudur və informasiya cəmiyyətinin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən telekommunikasiyadır.

Telekommunikasiya strukturu bu cür ayrılır:

- stabil rabitə xidməti;
- peyk rabitə xidməti;
- mobil rabitə xidməti.

Mobil rabitə müəssisələrinin əsas məhsulları rabitə xidmətləridir. Buna görə ilk növbədə "xidmət" və "rabitə xidməti" anlayışlarını nəzərdən keçirəcəyik. Sosial məsuliyyətli marketinq konsepsiyasının yaradıcısı F. Kotler, xidmət dedikdə, birtərəfli olaraq digərinə təklif edilə biləcək hər hansı bir fəaliyyəti başa düşür, bu, nəyəsə malik olmağa səbəb olmayan qeyri-maddi bir fəaliyyətdir (Котлер Ф.:2017, s. 23). Onun təminatı, maddi materialla əlaqələndirilə bilər. Xidmətlər, materaillardan

seçilərək, bir qayda olaraq, fiziki predmetlər deyil, istehlak edən şəxsə xas predmetlərin yeri və ya vəziyyətinin dəyişməsinə və ya istehlakçının özünün vəziyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxaran xüsusi hazırlanmış fəaliyyətlərdir (Котлер Ф.:2017, s. 26). İqtisadi ədəbiyyatda vergitutma məqsədli bir xidmət, sonunun maddi baxımdan ifadəsi mövcud olmayan, bu fəaliyyət dövrünün reallaşma prosesində gerçəkləşdirilən və istehlak edilən bir fəaliyyət kimi tanınır (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (əlavə və dəyişikliklərlə), Bakı, 2000). Yuxarıda göstərilənləri nəzərdə tutularaq, rabitə xidmətini idarəsinin ayrı-ayrı tipdə mesajların qəbul olunması, hazırlanması, ötürülməsi və çatdırılması fəaliyyətinin son məhsulu kimi müəyyənləşdirmək mümkündür. Rabitə xidmətləri poçt və kuryer fəaliyyətlərini, eləcə də səs, görüntü, məlumat və digər informasiyaların telefon və teleqraf daxil olmaqla kabel, röle və peyk rabitə sistemi vasitəsilə ötürülməsi fəaliyyətini əhatə edir.

Rabitə xidmətləri xidmət göstərilən vaxta qədər qeyri-maddi olur. Məsələn, konfrans xidmətini (üç və ya daha çox abunəçinin eyni vaxtda danışıqı) satın alan bir mobil abunəçi seçilmiş anda digər həmsöhbətlərlə eyni vaxtda əlaqə qurub-qurmayacağını əvvəlcədən bilmir. Operator, müəssisənin hesabına abunəçini dünyanın hər hansı digər abunəçisi ilə birləşdirməyi təklif olunaraq materialın maddi xüsusiyyətini çoxaldıla bilər. Verilən xidmətin maddi cəhətini göstərmək məqsədilə operator bir neçə konkret layihələr görə bilər: müştərilər üçün pulsuz formada giriş şansı olan mağazalar təşkil etmək, xidməti fərdiləşdirmək, ictimaiyyət qarşısında müəyyən bir keyfiyyətlə xidmətlər göstərmək öhdəliyini götürmək və s. Rabitə xidmətləri öz mənbələrindən ayrılmazdır, maddi nemətlər mənbələrindən asılı olmayaraq mövcuddur. Xidmətlər eyni vaxtda təqdim olunur və istehlak olunur. Rabitə xidmətinin son istifadəçisi onu sata bilməz (Резникова Н.П.:2018, s.26).

Bütün müəssisələr - mobil operatorlar, rəqib standartlarda mobil rabitə xidmətləri göstərən digər operatorların olduğu regional bazarlarda fəaliyyət göstərmələri ilə ortaqdır. Mobil rabitədə, bütün dünyada bu sahə üçün xarakterik olan “oliqopoliya mövqeyi” qorunur. Lakin bir sıra səbəblərdən belə bir vəziyyətdə

adi hala gələn oliqopolist razılaşma şirkətlər arasında hələ meydana gəlməmişdir” (Котлер Ф.:2017, s. 26). Buna görə də, bütün standartların operatorlarının hazırda yüksək rəqabət şəraitində işləməsi səbəbindən mobil rabitə bazarı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişkənliyə məruz qalır. Eyni zamanda, sənayenin sürətli inkişafı şəraitində “tələbdəki dəyişiklikləri daim izləmək, əhalinin gəlir səviyyəsinə, korporativ müştərilərin strukturuna və bazar doymasına görə elastikliyi qiymətləndirmək lazımdır ki, bu da kapitalın azaldılması istiqamətində xərclər və xarici borcun tez bir zamanda qaytarılması, həmçinin qənaət və gəlir mənbələri üçün əlavə imkanların müəyyənləşdirilməsi, investisiya proqramlarının aktiv reaksiya və tənzimlənməsini nəzərdə tutur” (Фатхутдинов Р. А.2016, s.58). Bu, istehsal prosesinin təşkilinə və bu səbəbdən idarəetmə iqtisadi analizinin təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Kommunikasiya xidməti dedikdə - müxtəlif qrup müştərilərin bank xidmətlərinə olan tələbatını ödəmək üçün bankla müştərinin qarşılıqlı əlaqəsində həyata keçirilən bir və ya bir neçə (kompleks) hərəkətin nəticəsi nəzərdə tutulur. Məhsul maddi formaya və təbii olaraq müəyyən edilmiş istehlakçı xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu baxımdan rabitə məhsulu, müəyyən istehlakçı xüsusiyyətlərinə malik bir xidmətin təzahür formaları məcmusudur, yəni bir xidmətin maddi daşıyıcısıdır.

Mobil rabitə xidmətlərinə birbaşa mobil rabitə xidmətləri, habelə pəncə və İnternet rabitəsi aiddir (İnformasiya cəmiyyətinin 100 mühüm anlayışı. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi. Bakı, 2018; “Dövlətdə rabitə və informasiya texnologiyalarının tərəqqisi üzrə 2010-2012-ci illərdə hazırlanmış Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Sərəncamı. (11 avqust 2010-cu il, No 1056). Mobil rabitənin təxminən 30 ildir mövcud olmasına baxmayaraq, onun inkişafının yalnız kəmiyyət xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri ilə təyin olunan üç dövrü vardır. Belə bir bölgü kifayət qədər konvensiya dərəcəsi ilə həyata keçirilir, lakin buna baxmayaraq üç nəsil mobil rabitə sistemini ayırmaq olar:

- analoji sistemlər;
- rəqəmsal sistemlər;

- universal sistemlər (gələcəyin sistemləri).

Birinci nəsil mobil rabitə və ya standartlar, rəqəmsal sistemlərlə əvəzlənən analogi sistemlərdir. Rəqəmsal mobil vasitələr GSM standartına əsas götürülən II tip sistemlərdir. Bu cür sistemlərdə siqnallar rəqəmsal kodla ötürülür ki, bu da çoxsaylı giriş metodlarını təkmilləşdirməyə, sistem tutumunu artırmağa və rabitə keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa şərait yaradır. İndiki dövrdə mobil rabitə planetin bütün qitələrində dünyanın 140-dan çox ölkəsində istifadə olunur. Azərbaycanda mobil rabitə öz kommersiya fəaliyyətini 1996-cı ildə tətbiq etməyə başladı. Abunə sayı 1997-ci ildəki 20.371-dən 2013-cü ildə 4.400.000-ə və ya 17 ildə 2160% -ə yüksəldi. Hazırda Azərbaycanda 5.6 milyondan çox abunəçi var. Xatırladaq ki, son illərdə Azərbaycanda telekommunikasiya bazarında əhəmiyyətli və sabit bir artım müşahidə olunur. İndiki dövrdə Azərbaycan telekommunikasiya bazarı 3 mühüm istiqamətdən ibarətdir: stabil rabitə (yerli, hökumət tərəfindən tənzimlənən və əsasən azad rəqabət üçün açıq sayılmayan), mobil rabitə və İnternet. Azercell Telekom MMC bazarda ən böyük paya və 4 milyondan çox abunəçi sayına sahib olan Azərbaycanın lider mobil operatorudur. Azercell Telekom GSM 1996-cı ildə təsis edilmiş və Azərbaycanda ilk GSM operatoru kimi ticarət sektoruna başlamışdır. 1998-ci il ərzində Azercell qlobal telekommunikasiya sferasında ilkinlərdən biri olaraq əvvəlcədən ödənişli sistemdən (SimSim) istifadə etdi. Azercell Telekom 171 ölkədən təxminən 420 operatorla rouminq müqaviləsi imzalayıb. Azercell Telekom MMC-nin Azərbaycanın mobil telekommunikasiya bazarındakı payı hazırda 60% -dir. Penetrasiya indeksi 43% -ə bərabər olan Azercell Telekom MMC, MDB ölkələrində mobil operatorlar arasında birinci yeri tutur. Telekommunikasiya xidmətinin tərəqqisinə və dövlətin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş projelər daxilində Azercell 1 milyard ABŞ \$ çox sərmayə qoyub. Şirkətin fəaliyyəti zamanı dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar sahələrə 780 milyon ABŞ \$ artıq vergi ödənilmişdir. Vergilər Nazirliyindən verilən məlumata görə, Azercell Telekom MMC ölkənin neft sferasından sonra II ən böyük vergi təminatçısıdır.

İndiki zamanda Azercell-in əhatə çərçivəsi Azərbaycan ərazisinin təxminən 80% -ni əhatə edir (Qarabağ ərazisi olan 20% -i istisna olmaqla). Azercell-in Azərbaycanda 22 Mobil Kommunikasiya Mərkəzi (MSC), 28 Baza Stansiyası Nəzarətçiləri (BSC), 2 rezerv abunəçi bazası və 5000-ə yaxın baza qəbul stansiyası var. Həmçinin, Bakı metrosunun bütün stansiyaları Azercell şəbəkəsinin xidmət sahəsinə daxil edilmişdir.

2012-ci zamanda adı çəkilən şirkət, MDB dövlətləri daxilində ilk olaraq 4G (LTE) sürətlə mobil internetini işə saldı.

Azercell-in əsas qurucusu İsveç, Finlandiya, İspaniya, Türkiyə, Rusiya, Estoniya, Nepal və digər ölkələr kimi 20 ölkədə filialları olan və 460 milyondan çox əhaliyə xidmət göstərən TeliaSonera'dır. TeliaSonera, Avrasiyada telekommunikasiya bazarında güclü mövqeyə sahib olan ən qabaqcıl holdinqlərdən biridir. Fintur Holdings B.V. hazırda Azercell-in səhmdarıdır. Fintur Holdings B.V. - TeliaSonera (% 58) və Turkcell (% 42) arasında ortağ bir müəssisədir.

1.2. Xidmət müəssisələrində istehsal məsrəflərinin uçotunun aparılmasının nəzəri əsaslar

İstehsal xərclərinin uçotu və məhsulun maya dəyərini hesablanması metodu, xərclərin uçotu və uyğun bir məhsul, iş və xidmət növünün həqiqi maya dəyərini hesablanması üçün istifadə olunan bəzi üsullar kimi başa düşülür (Головнина, Л. А., Жигунова О. А.:2019, s.12).

Professor Yankovsky K.P. istehsal xərclərinin aşağıdakı təsnifatını təklif edir:

1. Mənşə yerinə görə: xərclər istehsal, emalatxanalar, bölmələr, qruplar və digər struktur bölmələrə görə qruplaşdırılır. Bu qruplaşdırma məsuliyyət mərkəzləri üzrə xərcləri müəyyənləşdirməyə, məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsal dəyərini hesablamağa və istifadəsini izləməyə imkan yaradır.

2. Növlərinə görə: xərclər hesablama maddələrinin iqtisadi cəhətdən homogen elementləri ilə qruplaşdırılır.

Maliyyə təsnifatının alt qruplarının hər birinin öz vəzifələri var. Məsələn, istehsal olunan məhsulların maya dəyərini hesablamaq və alınan mənfəətin miqdarını müəyyən etmək üçün məsrəflər aşağıdakı növlərə bölünür:

- birbaşa və dolayı;
- əsas və düzəlmə;
- istehsalın maya dəyərinə daxil olan istehsal və qeyri-istehsal (dövri və ya dövr xərcləri);
- bir elementli və kompleks;
- cari və birdəfəlik.

Qərar vermə və planlaşdırma üçün aşağıdakılar arasında fərq qoyulur:

- sabit, dəyişkən (şərti olaraq sabit və şərti olaraq dəyişən) xərclər;
- gələcək dövrlərin xərcləri;
- planlı və planlaşdırılmamış xərclər.

Müəssisənin maya dəyərini və maliyyə nəticələrini müəyyən etmək üçün məsrəflər aşağıdakılara bölünə bilər:

- birbaşa;
- dolayı.

Birbaşa xərclər dərhal müəyyən məhsulun və ya xidmətin maliyyəsinə aid edilə bilən xərclərdir. Bunlara texnoloji ehtiyaclar üçün alınmış xammal, əsas materiallar, yarımfabrikatlar, yanacaq və enerji, əsas istehsal işçilərinin əmək haqları, bu işçilərin maaşlarına hesablanmalar daxildir: sosial ehtiyac xərcləri, xüsusi kateqoriyalı işçilərin icbari tibbi sığortası.

Dolayı xərclər müəssisənin işi və ya bütövlükdə bölməsi ilə və ya bir neçə növ məhsul istehsalı ilə əlaqələndirilir. Onlar, xüsusi ayırma hesablamalarından istifadə edərək müəyyən maddələrin dəyərinə daxil edilirlər. Buraya inzibati və idarəetmə işçilərinin, istehsalın idarəedilməsində iştirak edən mütəxəssislərin saxlanması, istilik, binaların işıqlandırılması, kanalizasiya xərcləri, avadanlıqların köhnəlməsi, təmir işləri, məhsul istehsal etməyən digər işçilərin (köməkçi işçilər və s.) əmək haqları və sair daxildir.

Dolayı xərclər, öz növbəsində, iki qrupa bölünür:

-Ümumi istehsal maliyyələri, istehsalın təşkili, saxlanması və idarə olunması üçün ümumi emalatxana xərcləridir. Bunlar haqqında məlumat "Ümumi istehsal xərcləri" hesabında toplanır.

-Ümumi qeyri-istehsal xərcləri istehsalın idarə edilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Bunlar təşkilatın istehsal fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli deyil və "Ümumi iş xərcləri" balans hesabında uçota alınır (Янковский, К. П.:2017, s. 67-69).

Professor D.A. Karagodin daxili təcrübədə istehsal xərclərinin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması üsullarından istifadə olunduğunu qeyd edir:

1. sadə;
2. xüsusi hazırlanmış;
3. alternativ transvers;
4. əlavə proses;
5. normativ (Карагодин, Д.А.:2018, s.12).

Sadə (birbaşa) hesablama metodu müəyyən məhsul, iş, xidmət növlərinin maya dəyərinin birbaşa hesablanmasına əsaslanır. Bu metod istehsaldan yalnız bir növ məhsul əldə edildikdə istifadə olunur. Bu vəziyyətdə məsrəf uçotu obyektə maliyyələşdirmə obyektinə eynidir. Sonra məhsulların (işlərin, xidmətlərin) vahidinin dəyəri xərclərin məhsulun miqdarına bölünməsi ilə hesablanır.

Birbaşa hesablama metodu, mühasibat və maliyyələşdirmə obyektinə məhsul, ayrı iş və ya xidmət üçün açılan ayrı istehsal sifariş olduqda, sifariş üsulunu da əhatə edir. Analitik hesablar sifariş növlərinə görə açılır. Hər sifarişin maya dəyəri sifariş açıldığı gündən icra olunduğu günədək bütün istehsal xərclərinin cəmi ilə müəyyən edilir (Карагодин, Д.А.:2018, s.12).

İstehsal maya dəyərinin alternativ hesablanması metodu xammal və ya materialların ardıcıl olaraq hazır məhsula çevrildiyi kütləvi istehsal üçün tipikdir. İstehsal prosesləri və ya qrupları yenidən bölüşdürmələri təşkil edir; hər biri bu şəkildə satıla bilən ara yarımfabrikatların sərbəst buraxılması ilə başa çatır. Xammal və materialların emalında texnologiyanın xüsusiyyətlərinə görə, transvers xərclərin

uçotu və hesablama metodunun yarı bitmiş və yarımfabrikat olmayan variantları istifadə olunur.

Xərclərin uçotu və məhsulun maya dəyərinin hesablanması metodu prosesi bir və ya bir neçə növ məhsulun kütləvi istehsalı olan, texnoloji prosesin qısa müddətli olduğu müəssisələrdə, bitməmiş iş olmadıqda istifadə olunur. Hesabat dövrünün sonunda istehsal prosesinin ümumi xərcləri məhsul vahidlərinin sayına bölünür və hesablama vahidinin dəyəri hesablanır (Карагодин, Д.А.:2018, s.13).

İstehsal maya dəyərinin hesablanmasının normativ metodu onunla xarakterizə olunur ki, müəssisədə məhsulun standart maya dəyərinin hər bir məhsul üçün mövcud normalar və xərclər smetası əsasında ilkin hesablanması aparılır. Mühasibat uçotu normalara uyğun olaraq cari istehsal xərcləri, onların dəyişməsi və normalardan kənarlaşmaları kontekstində təşkil olunur. Müəyyən olunmuş yayınmalar barədə məlumatlar müəssisənin bütün səviyyələrinin rəhbərlərinə istehsal xərclərinin və məhsulun maya dəyərinin formalaşması prosesini idarə etməyə imkan verir (Карагодин, Д.А.:2018, s.14).

Müasir istehsalın inkişafı ilə birbaşa məsrəflərin məhsul mayasındakı payı azalır, əlavə xərclərin payı isə artır. Bu vəziyyətdə, əlavə xərclərin bölüşdürülməsinə ümumi qəbul edilmiş yanaşmalar səhv idarəetmə qərarlarına səbəb ola bilər. Funksional maya uçotu metodundan istifadə bu səhvlərin qarşısını almağa imkan verir. Funksional metodla təmin edilən əlavə xərclərin paylanmasına yanaşma, bu xərcləri daha dəqiq bölüşdürməyə imkan verir və bu səbəbdən hər bir məhsul növünün istehsal xərclərini daha obyektiv hesablayır.

Professor V.B.İvaşkeviçin qeyd etdiyi kimi, müəssisənin xərcləri və nəticələrinin funksional uçotu (fəaliyyətə əsaslanan maya dəyəri və ya ABC metodu) məhsulların, işlərin, xidmətlərin maya dəyərini və digər xüsusiyyətlərini istehsalda iştirak edən funksiyalar və mənbələr üzrə xərclərin sistemləşdirilməsinə əsaslanaraq müəyyənləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur (Ивашкевич, В. Б.:2017, s. 436).

Bu metodla müəssisənin məsrəfləri növlərinə görə nəzərə alınır (xərc elementləri və hesablama maddələri) əvvəl istehsal və iqtisadi fəaliyyət

funksiyalarına görə qruplaşdırılır, daha sonra xüsusi məhsulların, işlərin, xidmətlərin dəyərinə aid edilir.

ABC metodu fəaliyyət (activity) konsepsiyasına əsaslanır, yəni istehlakçıların ehtiyaclarını və istəklərini təmin etmək üçün insanlar və ya texnologiya tərəfindən həyata keçirilənlərə əsaslanır. Bu fəaliyyətlər, müəssisənin maddi, əmək və maliyyə mənbələrinin xərclənməsini tələb edir. İstehlak olunan mənbələrin maya dəyəri işçilərin, istifadə olunmuş xammal və materialların, maşın və avadanlıqların istismarı və istehsal fəaliyyətini təmin edən digər amilləri əhatə edir (Ивашкевич, В. Б.:2017, s. 437).

Bu və ya digər tədbirlər müəssisənin funksional vahidinin fəaliyyəti ilə yalnız bircins olduğu hallarda əgər bu vahid yalnız bir funksiyanı yerinə yetirirsə, məsələn tədarük və ya satışüst-üstə düşür. Bölmələrin çoxu fərqli xərclərlə heterogen funksiyaları yerinə yetirir. Bundan əlavə, homogen bir funksiya belə, müxtəlif səviyyəli maliyyələr ilə fərqlənərək bir sıra ardıcıl fəaliyyət addımlarına bölünə bilər.

ABC metodu bunu sistemli şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. Nəticə olaraq, menecerlər əvvəlcə fəaliyyətlərin (əməliyyatların) dəyəri, sonra da lazım olduqda bu hərəkətlərin istehsalı və satışı ilə əlaqəli məhsulların xərcləri barədə məlumat alırlar.

Bu, xüsusilə müxtəlif məhsullar, iş növləri və xidmətlər tərəfindən qeyri-mütənasib olaraq istehlak edilən əlavə xərclər üçün vacibdir. ABC metodundan istifadə edərək, əlavə xərclərin bir hissəsi birbaşa məhsullara və digər hesablama obyektlərinə aid edilə bilər və bunları müəyyən məhsul növləri ilə birbaşa əlaqəli sax və ümumi zavod xidmətlərinin xərcləri kimi təqdim edir.

ABC metodundan istifadə edən hesablamalar, idarəetmə qərarları qəbul etmək və vaxtında çatdırılma problemlərini həll etmək, keyfiyyət idarəetməsi, istehsal və satışı davamlı yaxşılaşdırmaq üçün daha çox məlumat əldə etməyə imkan verir.

ABC metodunun tətbiqi mexanizmi adətən aşağıdakı inkişaf və tətbiqetmə mərhələləri ardıcılığını əhatə edir.

1. Fəaliyyətlərin təsnifatçısının və reyestrin formalaşdırılması və təsdiqi. Reyestri formalaşdırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur: müşahidə, xronometrik sistemlər, anket araşdırması, müsahibə.

Yaradılmış reyestr əsasında idarəetmə üçün ən əlverişli formada kodlaşdırılmış müəssisə fəaliyyət növlərinin vahid təsnifatçısı hazırlanır. Müxtəlif kodlaşdırma sistemləri istifadə edilə bilər: sıra, serial, çox səviyyəli, kombinə edilmiş. Əsas təyinedici amillər aşağıdakılardır: mövcudluq, istifadə rahatlığı və hər istehsal dövrü və funksiyası üçün məlumatların formalaşmasının göstərilməsinin adekvatlığı.

2. Hər bir hərəkət üçün drayberlərin seçilməsi və təsdiqlənməsi. Drayver (hərəkətin xərc daşıyıcısı) müəyyən bir prosesin xərclərinə ən çox təsir edən və kəmiyyət olaraq təyin edilə bilən amildir. Bu cür daşıyıcılar xammal və digər mənbələrin təchizatı sayı, satınalma sifarişləri, yükləmə və boşaltma tonlarının sayı və s. ola bilər. Bu, xərclərin idarəedilməsi üçün ən vacib göstəricidir, çünki xərclərin daşıyıcısına birbaşa təsir onların azalmasının mənbəyidir.

3. İlk sənədlər üçün tələblərin formalaşdırılması və təsdiqlənməsi. Bu mərhələnin əsas vəzifəsi müəyyən bir fəaliyyətlə əlaqəli birbaşa məsrəflərin miqdarı və müəyyən məhsul, iş, xidmət növləri üçün xərclənən daşıyıcıların sayı barədə məlumat əldə etmək imkanını təmin etməkdir.

Tətbiq olunan təsnifatçıya uyğun olaraq fəaliyyətlər kontekstində xərcləri əks etdirmək üçün, xərcləri rəsmiləşdirən ilk sənədlərdə fəaliyyət növünün analitik kodunun əks olunması qaydası reyestrə təqdim olunur.

4. ABC-nin tələblərinə uyğun olaraq ilk sənədlərin qeydiyyatı.

5. Hər bir proses üçün xərclər haqqında məlumatların vahid bir maliyyə kompleksində toplanması və qruplaşdırılması.

Əməliyyatlar baxımından xərclərin müəyyənləşdirilməsində ilk addım, istehsalın, istehsal xərclərinin və məhsulların marketinqinin təmin edilməsi ilə bağlı xərclərin və digər xərclərin mənbəyini idarə edən qüvvələrdən istifadə edərək aralarında bölgü yaratmaqdan ibarətdir. Ən sadə yol, əvvəlcə onları avadanlıqla

əlaqəli xərclərə və insanların cihazsız həyata keçirdiyi fəaliyyətlərdən qaynaqlanan xərclərə ayırmaqdır.

6. Fəaliyyətlər (funksiyalar) kontekstində drayverlərin (xərc daşıyıcılarının) dərəcələrinin hesablanması.

Fəaliyyət drayveri, müəyyən bir şöbənin funksiyasının hansı hissəsinin müəyyən maliyyələşdirmə obyektinə tərəfindən istifadə edildiyini təyin etməyə imkan verir. Bu tədbir, məhsulların dəyərini və satışının maliyyə nəticələrini alıcılar kontekstində qiymətləndirməyin ayrılmaz hissəsidir.

7. Obyektlər üçün xərclərin hesablanması.

ABC modelini tətbiq etmək üçün iki əsas seçim var:

- xərcləri funksiyaya görə qruplaşdırma nəticələrini və bu qruplaşdırmaya əsaslanan hesablamaları əks etdirən xüsusi aylıq hesabatların tətbiqi yolu ilə. Hesabat müəssisə daxili idarəçilik üçün istifadə olunur;

- cari mühasibat sistemi çərçivəsində ABC modelinin tətbiqi. Bunun üçün əlavə hesab alt sistemlərindən istifadə olunur.

İlkin sənədlər və hesablamalara əsaslanan xüsusi hesabat istifadə edilərkən, xərclərin növü və yeri təyin olunmaqla yanaşı, funksiyanın kodunun (şifrəsinin) təyinatı və ya istehlak müddəti göstərilir. Birbaşa xərclər birbaşa məhsullara, yarımfabrikatlara və xidmətlərə aid edilir. Ümumi dolaylı xərclər əlavə olaraq müəyyən funksional mənsubiyyət xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılır.

Mövcud sistem əsasında ABC layihəsi hazırlayarkən, mühasibat və vergi qanunvericiliyinin tələbləri, maya dəyəri, satışdan əldə olunan gəlirlər və müəssisənin əmlakı, mühasibat siyasətinin optimallaşdırılması zərurəti, habelə istifadənin iqtisadi effekti olduğu informasiya istehsalının rasionallığı tələbi nəzərə alınmaqla nəzərə alınmalıdır (Ивашкевич, В. Б.:2017, s. 443-448).

ABC metodu mütəxəssislərə ötən əsrin əvvəllərindən bəri məlumdur, lakin bu yaxınlarda praktikada tətbiq olunmağa başlamışdır. Əsas səbəb sayma işlərinin çoxluğu və mühasibat işinin əmək tutumu idi.

ABC metodundan istifadə hesablama metodologiyasını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa, dəqiqliyini artırmağa və nəzarət məqsədləri üçün istifadə etməyə imkan verir.

ABC metodu insanların, maşınların və avadanlıqların funksiyalarını xarakterizə edir və funksiyalar üzrə resurs istehlak səviyyəsini, habelə dəyişməsinin səbəblərini əks etdirir. Yaxşı hazırlanmış ABC sistemi, ənənəvi mühasibat uçotu sistemlərinə xas olan əlavə xərclərin ortalamasını minimuma endirməklə xərclərin bölüşdürülməsində təhriflərin qarşısını almağa imkan verir (Ивашкевич, В. Б.:2017, с. 440).

Ümumiyyətlə, ABC metodu əməliyyatların, proseslərin və fəaliyyətlərin nəticələrini məhsul və xidmətlər növləri, habelə təchizatçı qrupları və satış kanalları baxımından kifayət qədər dəqiq qiymətləndirməyə imkan verən bir vasitə kimi qəbul edilməlidir.

1.3. Xidmət müəssisələrində auditi prosedurlarının tədqiqinin nəzəri əsasları

Nəzarət, müasir idarəetmə sisteminin əsas funksiyalarından biridir. Belə ki, ilk dəfə olaraq A.Fayole tərəfindən idarəetmənin ilkin beş funksiyası tərtib edilmişdir: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, koordinasiya və nəzarət. Digər müəlliflər bir başqa funksiyalar siyahısını hazırlamışlar: planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, motivasiya, liderlik, nəzarət, rabitə, tədqiqat, qiymətləndirmə, kadr seçimi. Ancaq müasir iqtisadi idarəetmə sisemində isə yalnız dörd idarəetmə funksiyasından danışıılır. Bunlar planlaşdırma, təşkilatlanma, motivasiya və nəzarət funksiyalarıdır.

Nəzarət hər bir təşkilatın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsini və uçotunu, təşkilat rəhbərliyinin qərarlarının düzgün olub olmadığını və düzəliş edilməsinin lazım olub-olmadığını müəyyənləşdirən prosesdir. O, təşkilatın hədəflərinə, məqsədlərinə çatmasını təmin edir. Əvvəlcədən gözlənilməyən təhlükələri aşkar etmək, səhvləri, xətalara, o cümlədən mövcud

standartlardan yayınmaları aşkar etmək və bununla da yaxşılaşdırma tədbirlərinə zəmin yaratmaq üçün hazırlanmışdır (Васильчук, О.И., 2018).

A.D.Şeremet və V.P.Suysun fikrincə “nəzarət idarəetmənin başlıca formasıdır. O, cəmiyyətin tərəqqi etməsində obyektiv bir rol oynayır, maliyyə vəsaitlərinin idarəedilməsi sferasında - maliyyə münasibətlərinin tənzim olunmasında başlıca tərkib hissəsidir”.

M.S.Şidlovskayanın fikrincə nəzarət idarəetmənin müstəqil funksiyası və bazar iqtisadiyyatının ən vacib elementlərindəndir (Şidlovskaya M.S., 2001: s.5).

Audit nəzarəti maliyyə sisteminin ən vacib hissələrindən biridir. Gəlir əldə edilməsinin düzgünlüyünü, onun vaxtında və tam olmasını, eyni zamanda xərclərin düzgünlüyü və dəqiqliyini təmin edir. Audit nəzarətinin səmərəliliyi iqtisadi və sosial siyasətin uğurla həyata keçirilməsinin, inzibati aparatın düzgün işləməsinin vacib şərtidir.

S.P.Openişev və V.A.Jukov maliyyə nəzarətinin elementlərinin qeyd olunanlardan ibarət olduğunu bildirmişlər: (Əlavə 1)

Xidmət müəssisələrində maliyyə nəzarəti dəyərdir. Pul vəsaitlərinin hərəkəti prosesini müşayiət edən ictimai istehsalın bütün sahələrində iştirak edir. Maliyyə nəzarətinin subyektini təsərrüfat obyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranan bütün pul münasibətlərinin tərkib hissələri, pul vəsaitlərinin, maddi, əmək və digər vəsaitlərin toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesindəki pul axınları; predmetini maliyyə göstəriciləri, gəlirlilik, istehsal xərcləri, rentabellik göstəriciləri, mənfəət, bütün növ gəlirlər, valyuta və kassa əməliyyatları, müəssisələrin qiymətləndirilməsi, vergi bəyannamələri, mühasibat sənədləri və sair təşkil edir.

Audit nəzarətinin əsas vəzifələri yoxlanılan təsərrüfat subyektlərinin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının tətbiq olunan qanun və qaydalara uyğunluğunu, hesablaşma və ödəmə sənədlərini, vergi bəyannamələrini və digər maliyyə sənədlərini yoxlamaqdır.

Yoxlamanın kim tərəfindən aparılmasından asılı olaraq, audit daxili və xarici olaraq bölünür. Daxili audit müəssisə və təşkilatların daxili nəzarət xidməti tərəfindən aparılır. İdarəetmə qərarlarının effektivliyini və təsərrüfat subyektlərinin resurslarından səmərəli və effektiv istifadəni artırmaq məqsədi daşıyır. Daxili audit xidmətlərinin spesifik vəzifələri müəssisə rəhbərliyinin tələblərindən asılı olaraq müəyyən edilir (Novruzov V.T., Yaqubov. Ş.H, Qənizadə R.T., 2016: səh.44). Daxili yoxlama davamlı aparılmalı, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrini əhatə etməli, əsaslı, ciddi şəkildə istiqamətləndirilməlidir.

Xarici audit müstəqil maliyyə nəzarətidir. Bu, müvafiq sertifikatı keçmiş və audit fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziya almış audit təşkilatları (firmalar) və ya şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

Xidmət müəssisələrində audit, maliyyə nəzarətinin əsas, ən dərin, hərtərəfli metodudur. Yoxlamanın məqsədi yoxlanılan təsərrüfat fəaliyyətində pozuntuların aşkarlanması və qarşısını almaqdır.

Müasir dövrdə xidmət müəssisələrinin həm tutumu, həm də mürəkkəbliyi əhəmiyyətli formada çoxalmışdır. Belə olduğu halda müəssisələrin daxili yoxlama və korporativ idarəçilik sistemləri tətbiq etmədən düzgün şəkildə idarə edilməsi mümkün deyildir. Bu sistemlər fəaliyyət sisteminin səmərəlilik və effektivlik göstəricisini, bütün uyğun qaydalara uyğunluğunu ödəməklə bərabər, təşkilatın lazımı dərəcədə idarə olunmasını və ona nəzarəti qarşılayır. Daxili yoxlama sistemi idarələrdə saxtakarlıq və xəta göstəricisini kiçiltmək, müəssisənin fəaliyyətini həqiqi iş diapazonu daxilində saxlamaq məqsədilə bu idarənin fəaliyyətinin, işinin və aktivlərinin yönləndirilməsi, nəzarətdə tutulması və qorunması anlamına gəlir.

Xidmət müəssisələrində audit nəzarətinin təşkili onun fəaliyyətinin ciddi tənzimlənməsini, mütəxəssislərin hüquqlarının, vəzifələrinin və məsuliyyətlərinin, ixtisas tələblərinin, müəssisənin şöbələri və işçiləri ilə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur (Панкратова, Л.А., 2018: с.214-236).

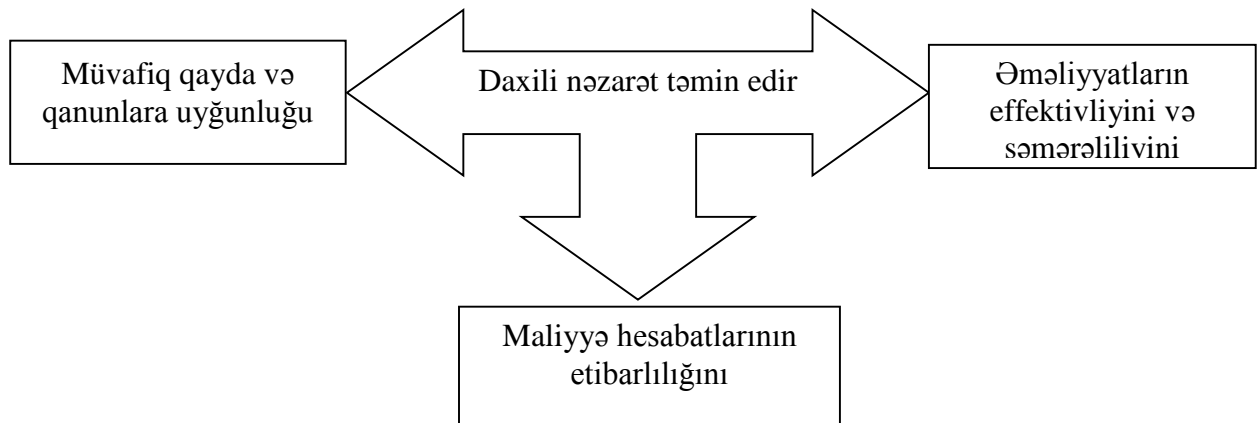
Xidmət müəssisələrində audit nəzarəti bölmələri bütün idarəetmə obyektlərinin fəaliyyətini sistemativ şəkildə izləyir, standartlardan yayınma səbəblərini, müəyyən

bir obyekt üçün qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən yayınma səbəblərini müəyyən edir və bu pozuntuların tez bir zamanda aradan qaldırılmasına kömək edir.

Xidmət müəssisələrində audit maliyyə nəzarəti xidmətinin işi müəssisə rəhbəri tərəfindən təsdiqlənən fərdi və təqvim iş planlarına uyğun təşkil olunur. Hər hansı bir işin sonunda müəssisə rəhbərinə hesabat təqdim olunur ki, bu da rəhbərin diqqətini aşkar edilmiş və ya mümkün pozuntulara cəlb etməyə imkan verir. Daxili maliyyə nəzarəti xidmətinin işi daxili auditorların hesabatlarında qaldırılan məsələlərə müəssisə rəhbəri tərəfindən baxıldıqda və auditorların tövsiyələrinin qəbul edilməsi (rədd edilməsi) barədə rəsmi əmr verildikdə başa çatmış hesab olunur (Ситнов, А.А., 2019: с.239).

Audit nəzarət itki, saxtakarlıq, işçilərin səhlənkarlığı səbəbindən yaranan biləcək zərərlərə nəzarət olunmasını özündə cəmləşdirir.

Şəkil 2: Audit nəzarəti

Mənbə: <http://www.auditingexperts.ru/audits-27-1.html>, 01.01.2021

Xidmət müəssisələrində audit nəzarətinin məqsədi təsərrüfat subyektinin və ya idarəetmə orqanının (dövlət idarəetmə orqanı daxil olmaqla) rəhbərliyinin öz funksiyalarını səmərəli şəkildə həyata keçirməsinə kömək etməkdir. Daxili nəzarətçilər rəhbərliyə təhlil və qiymətləndirmə məlumatları, tövsiyələr və auditdən alınan digər zəruri məlumatlar verirlər. Bu məlumatdan istifadə edərək rəhbərlik müəyyən edilmiş çatışmazlıqların (əgər varsa) aradan qaldırılması üçün hansı

tədbirlərin görülməli olduğunu və səmərəliliyi artırmaq üçün hansı yerlərdə ehtiyatların olduğunu qərara alır.

Hər bir müəssisədə daxili nəzarət sistemi mövcuddur. Daxili nəzarət sistemi müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilir. Bu daxili nəzarət və digər nəzarət növləri arasındakı ilk və əsas fərkdir (Gottschalk, R. and Sodre, M. C., 2018). Daxili nəzarət onu yaradan rəhbərə tabedir, ancaq mümkün qədər funksional və təşkilati cəhətdən müstəqil olmalıdır.

Müstəqil audit müstəqil auditor tərəfindən aparılır, nəzarət tədbirlərinin formaları və növləri də auditor tərəfindən müəyyən edilir. Daxili nəzarət müəssisə rəhbərliyi tərəfindən təşkil edilən və müəssisədə bütün işçilər tərəfindən iş əməliyyatları zamanı vəzifələrini ən səmərəli şəkildə yerinə yetirmək məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Daxili nəzarət bu əməliyyatların qanuniliyi və müəssisə üçün iqtisadi məqsədə uyğunluğunu müəyyənləşdirir.

Beləliklə, Xidmət müəssisələrində audit nəzarət:

- təşkilat daxilində (və ya idarəetmə quruluşunda) işçiləri (nəzarətçiləri) tərəfindən həyata keçirilir;
- təşkilat rəhbərliyinin qərarı ilə təşkil edilir (və ya idarəetmə orqanı);
- daxili nəzarət məlumatları ümumiyyətlə təşkilatın idarə heyəti üçün nəzərdə tutulur;
- daxili nəzarət təşkilatın hesabına aparılır.

Xidmət müəssisələrində audit nəzarəti əməliyyatı bu hissələrdən ibarətdir:

- nəzarət sferası;
- müəssisədə risklərin dəyərləndirilməsi prosesi;
- maliyyə hesabatları və kommunikasiya ilə bağlı biznes layihələrinin də daxil edildiyi məlumat sistemi;
- auditə müvafiq nəzarət prosesi;
- nəzarət sistemlərinin yoxlaması.

Xidmət müəssisələrində audit nəzarəti sisteminin təşkilinin məqsədləri aşağıdakılardır:

1) müəssisənin nizamlı və effektiv fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;
2) müəssisənin hər bir işçisinin idarəetmə siyasətinə uyğunluğunu təmin etmək;
3) müəssisə əmlakının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. Daxili sistemin təşkili məqsədlərinə çatmaq;

4) maliyyə əməliyyatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqəli olması və büdcə uçotunda və hesabatlarında əks olunmasının normativ hüquqi sənədlərə müvafiqliyi;

5) funksional fəaliyyətin həyata keçirilməsində qurulmuş texnoloji proseslərə və əməliyyatlara uyğunluq (Griffith-Jones, S., 2018).

Xidmət müəssisələrində audit nəzarəti sistemi aşağıda qeyd edilən vəzifə və xidmətləri yerinə yetirir:

- idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini yoxlamaq;
- təşkilatın gəlirliliyinin və səmərəliliyinin artırılması;
- proqram məqsədlərinə çatma səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- mühasibat sənədlərinin düzgünlüyü və tamlığının icrası;
- etibarlı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının vaxtında aparılması;
- səhv və təhrifin qarşısının alınması;
- müəssisə rəhbərinin əmr və göstərişlərinin icrası;
- müəssisənin maliyyə-təsərrüfat işləri (büdcə smeta) planlarının yerinə yetirilməsi.

Auditor işində davamlı olaraq bir sıra yoxlama üçün tənzimləyici bir çərçivə yaradan müxtəlif qaydalarla işləyir. Auditin tənzimləmə bazası xarici və daxili olmaqla iki yerə bölünür. Xarici tənzimləmə bazası - qanunlar, qaydalar, əmrlər, təlimatlar, qaydalar, mühasibat və hesabat vermə, metodik materiallar, mühasibat uçotunun milli qaydaları (standartları) və audit üzrə milli standartları özünə daxil edir. Onlar əks edilmiş ticarət əməliyyatının qanuniliyini və etibarlılığını, mühasibat

və hesabatların uyğunluğunu, təhlilini, nəticələrin çıxarılmasını yoxlamaq üçün auditor tərəfindən tələb olunur.

Daxili tənzimləmə bazası, mövzunun mühasibat siyasətidir, müəyyən bir müəssisədə maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təşkili üçün müxtəlif metodoloji, təlimat və inzibati sənədlərdir (əmərlər, təlimatlar, rəsmiyyət və s.).

Auditorlar peşə fəaliyyətlərində nəticə çıxarıb qərar qəbul edə biləcəkləri standartlara riayət etməlidirlər. Audit standartları, yoxlamaların keyfiyyəti və etibarlılığı üçün standartları müəyyənləşdirən və bu tələblərə uyğun olaraq audit nəticələrinin müəyyən dərəcədə təminatını təmin edən vahid əsas tələbləri formalaşdırır. Onlar audit proseduru, auditor rəyi və auditor üçün vahid tələblər müəyyənləşdirirlər.

Hazırda üç standart qrup müəyyənləşdirilir: milli, beynəlxalq, daxili. Milli audit standartları hər ölkədə mühasibat və hesabat, iqtisadi inkişaf, iqtisadi tənzimləmə və s. xüsusiyyətləri ilə mövcuddur. Azərbaycan mühasibat və audit üçün yeni standartlar hazırlamışdır. Bunlar beynəlxalq standartlar əsasında hazırlanmışdır. Beynəlxalq audit standartları istənilən müstəqil yoxlamada tətbiq olunur və auditorlar tərəfindən əlaqəli fəaliyyətlərdə tətbiq olunur. Daxili audit standartları, müəyyən bir audit şirkəti daxilində yoxlamaya vahid yanaşma təmin edir. Bunlar audit şirkəti tərəfindən hazırlanır və audit zamanı audit xidmətinin işçiləri əldə edilmiş nəticələri öz standartları ilə müqayisə edir və bunun əsasında yoxlanılan qurumun yerinə yetirdiyi işin keyfiyyətini qiymətləndirirlər. Daxili standartlar fərdi, hər bir audit şirkətində müəllif hüquqludur, onların məzmunu gizli məlumatlardan ibarətdir. Daxili standartlar, ətraf mühit dəyişdikcə daima təkmilləşdirilən, yenidən nəzərdən keçirilən böyük həcmli daxili göstəriş və təlimatlar toplusudur.

Audit məlumat dəstəyi, əsasını yoxlanılan qurumun fəaliyyəti barədə iqtisadi, istehsal, maliyyə və iqtisadi məlumatlar təşkil edən sifarişli bir məlumat dəsti kimi başa düşülür. Auditor maliyyə və təsərrüfat işləri barədə lazımı məlumatları daxili mənbələrdən (mühasibat, daxili nəzarət, maliyyə və idarəetmə hesabatları), habelə

xarici mənbələrdən (banklar, sığorta şirkətləri, ticarət tərəfdaşları, audit və hüquq firmaları) alır.

Mühasibat məlumatları daxili və xarici istifadəçilər üçün faydalı olmalı, təhlil və nəzarət, proqnozlaşdırma, planlaşdırma üçün əsas rolunu oynamalı və ya başqa sözlə effektiv idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün bir vasitə olmalıdır.

Maliyyə məlumatları, iqtisadi qurum rəhbərliyi tərəfindən idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün istifadə olunan məlumatlar kimi başa düşülür. Maliyyə məlumatları dedikdə mühasibat (maliyyə) hesabatı, idarəetmə hesabatı, marketing araşdırmaları, analitik şöbələrin iqtisadi sabitlik və iqtisadi qurumun qanunvericilik bazasındakı dəyişikliklər və s. başa düşülür (B.Г. Гетьман,;2018, s. 256).

İdarəetmə və mühasibat (maliyyə) uçotu sistemi kifayət qədər böyük həcmlidir, yəni təşkilatın fəaliyyəti və maliyyə vəziyyəti barədə etibarlı fikir formalaşdırır, bunun əsasında idarəetmə qərarları qəbul olunur.

Mühasibat sistemi təşkilatın fəaliyyəti haqqında məlumatları toplayır və təşkil edir və istifadəçilərə xarici və daxili hesabatlar şəklində təqdim edir. Ç.T. Hongren və J. Fosterin fikrincə, xarici hesabatların hazırlanması, standart prinsiplərə ciddi şəkildə tabe olan maliyyə mühasibatlığına, daxili hesabatların tərtib edilməsi isə idarəetmə uçotu sisteminə aiddir.

Auditor informasiya dəstəyinə aşağıdakılar daxildir: maddi mənbələr (sənədli və təbii obyektlər); qeyri-maddi obyektlər (ani hadisələr); mütləq dəqiq məlumat (kateqoriyalı); şərti olaraq dəqiq məlumat; təxminən dəqiq məlumat. Auditor tərəfindən istifadə edilən informasiya mənbələrindən asılı olaraq bunlar təsnif edilə bilər: mühasibat növləri, hesabat formaları, müəssisənin istifadə etdiyi sənəd növləri, məsul şəxslərdən sənədlərin alınması və s.

Auditor tərəfindən istifadə olunan məlumatlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır:

- Məlumatların aydınlığı. Məlumat auditor tərəfindən başa düşülməli, məlumat istifadəçisi üçün asanlıqla əldə edilməlidir.

- Məlumatların aktuallığı. Məlumat auditora keçmiş, indiki və gələcək iqtisadi qərarların qiymətləndirilməsində kömək etməlidir. Uyğunluğun təmin edilməsi üçün məlumat əhəmiyyətli olmalıdır. Əhəmiyyətlilik mühasibat məlumatlarının buraxılması və ya təhrif olunmasının iqtisadi qərarlara nə dərəcədə təsir göstərə biləcəyini göstərir.

- Məlumat etibarlılığı. Məlumatda ciddi səhvlər olmadığı təqdirdə və auditorun ona təqdim olunan məlumatların düzgünlüyünə etibar edə biləcəyi hallarda etibarlıdır. Bunun üçün məlumatda bu xüsusiyyətlər olmalıdır: həqiqi olaraq təqdim olunmalıdır; tədbirli və tam olmalıdır.

- Məlumatların müqayisəli olması. Məlumat zamanla müqayisə olunmalı və digər mənbələrdən alınan məlumatlarla müqayisə edilməlidir.

Beləliklə, qeyd etdiklərimiz əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, böyüklüyündən və xidmət sahəsindən asılı olmayaraq hər bir müəsisə maliyyə nəzarəti sistemə sahib olmalıdır. Çünki, belə bir siyasət yalnız hesabatların düzgünlüyünü təmin etmir, həm də saxtakarlığın qarşısını almağa və aradan qaldırmağa kömək edir və təşkilatın fiziki və qeyri-maddi mənbələrini qoruyur.

II FƏSİL. MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİNİN APARILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Mobil rabitə müəssisəsində “xərc-həcm-gəlir” asılılıq metodikasının tətbiq xüsusiyyətləri

Tədqiqatımızın obyektini seçdiyimiz Azercell Telekom MMC 4,5 milyondan çox abunəçisi və daha böyük bazar payı ilə mobil rabitə bazarında liderdir.

Cədvəl 1: Azercell abonentlərinin inkişaf dinamikası

İl	Abonent sayı	İl	Abonent sayı
2015	668 588	2013	4 340 000
2016	912 145	2014	4 520 000
2017	1 408 613	2015	4 570 000
2018	1 717 160	2016	4 585 000
2019	2 333 394	2017	4 600 000
2020	2 800 012		

Mənbə: <http://www.azercell.com> “Azercel” in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Azercel-in əsas qurucusu İsveç, Finlandiya, İspaniya, Türkiyə, Rusiya və başqalarıdır. TeliaSonera, 20 ölkə ərazisində filialları ilə 460 mln-dan çox insana xidmət göstərir (<http://www.azercell.com>).

Məlumdur ki, hər hansı bir işin məqsədi sabit gəlir və məqbul səviyyədə mənfəət əldə etməkdir. Maliyyə iqtisadiyyatının əldə etdiyi bu hədəfə gəlir olmadan nail olmaq mümkünsüzdü. Orada başlıca faktor məsrəf, satış və mənfəət arasındakı əlaqəni təhlil etməkdir. Bununla belə, az sayda abunəni nisbətən böyük qiymətə almaq yaxud aşağı qiymətlərlə xidmətlər göstərmək barədə sualı kütləvi alıcıya yönəldərək cavab verə bilərik. İkinci variantı seçərək, xidmət xərclərini və xərclərini azaltmalıyıq.

İdarənin bütün məsrəfləri dəyişkən (istehsal tutumuna nisbətən dəyişkən), qismən dəyişkən, qismən sabit (istehsal artımının müəyyən hədlərinə kimi davam edən) və stabil (hesabat ərzində stabil) xərclərə ayrılır. Mühasibat uçotunda qeyd olunan xərc qrupları şərti formada dəyişkən və stabil qruplara ayrılır, şərti formada

dəyişən qrupa göstərilən xidmətin texnoloji qiyməti aiddir və birbaşa məsrəflər hesab edilir. Stabil məsrəflər satış və idarəetmə xərcləri daxil olmaqla iqtisadiyyatın və istehsalın səmərəli idarə olunması ilə əlaqəli xərclərdir.

Mobil təşkilatların idarə edilməsində, fikrimizcə, xərclərin, xidmətlərin və mənfəətin təhlilindən asılılıq daha geniş istifadə olunmalıdır. Bu, həm dəyişkən, həm də sabit xərcləri ödəmək üçün tələb olunan bərabərlik nöqtəsini və ya gəlirlilik baryerini təyin etməyə imkan verir. Qırılma nöqtəsi sabit xərclərin vahid qiyməti ilə dəyişən xərclər arasındakı fərqə nisbəti kimi hesablanır.

Bununla belə, marjinal analiz gəlir, xərc, istehsal həcmi, mənfəət (zərər) nisbətində əsaslanır ki, bu da idarəetmənin planlaşdırılması və nəzarəti üçün bir vasitədir. Bu qarşılıqlı təsirlər liderin qısamüddətli planlaşdırma və alternativ həlləri qiymətləndirmək üçün analiz nəticələrindən istifadə etməsinə imkan verən əsas maliyyə performans modelini təşkil edir.

Hazırda müəssisələrimizdə mənfəət analizinin tətbiqi bir sıra çətinlik və mürəkkəbliyə görə problemlidir. Bununla birlikdə, bu analiz metodologiyasına dair bilik iqtisadi fəaliyyətin həcmi, satış qiymətləri və xərclər arasındakı əlaqəni araşdırmaq üçün vacib bir vasitədir.

Bir mobil operator üçün xərclər-həcm-mənfəət münasibətlərinin təhlilinə və bərabərlik nöqtəsini təyin etmə alqoritminə baxaq. Operatorlar xidmət tariflərini daim aşağı saldıqları üçün qiymətləri dəyişkən xərclərdən üstün tutmalıdırlar. Hətta bərabərlik analizi rəqabəti və bazar payını itirən operatorlar üçün vacibdir.

Kritik tarazlıq nöqtəsi operatorun bütün dəyişkən və sabit xərclərini əhatə edən tarifdəki aktiv ticarət abunəçilərinin mübadilə dəqiqələrinin sayıdır. Tədqiqat dövrü üçün bir abonentin mübadilə həcmində dair statistik məlumatlardan istifadə edərək operatorun itkisiz işləməsi üçün tələb olunan aktiv ticarət abunəçilərinin sayını müəyyən etmək mümkündür.

Maliyyə-fayda təhlili üçün uyğun bir təbəqə ayırırlar və bütün xərcləri sabit və dəyişkən bir şəkildə bölüşdürürlər. Müvafiq səviyyə sabit xərclərin sabit qaldığı və dəyişənlərin təxminən xətti olaraq dəyişdiyi istehsal səviyyəsidir. Məhsul artdıqca

sabit xərclər dəyişmir, lakin satış artdıqca məhsul vahidi üçün sabit xərclər azalır. Digər tərəfdən, dəyişən xərclər istehsal ilə birbaşa nisbətdə dəyişir, məhsul vahidi üçün dəyişkən maliyyələr isə sabit qalır.

Maliyyə təhlili-mənfəət analizi aşağıdakı şərtlər yerinə yetirildikdə etibarlıdır:

- müddət ərzində stabil məsrəf dəyişmir;
- Dəyişən məsrəf və satışdan alınan qazanc xətti formada istehsal prosesindən asılıdır;

- qiymətlər dövr ərzində dəyişmir

- məhsulun tərkibi sabit qalır; satış və istehsal təqribi olaraq eynidir

(Янковский, К. П. 2017).

Müasir dövrdə müəssisələrimizdəki real vəziyyət yuxarıdakılarla uyğun gəlmir. Onlara laqeyd yanaşmaq əsassız qərarlara və digər mənfi hallara səbəb ola bilər. Eyni zamanda, 4 və 5-ci şərtlərin yerinə yetirilməsi rabitə müəssisələri üçün müəyyən çətinliklər yaradır. 3 şərti yerinə yetirmək üçün xidmət tarifləri dəyişdikdə hər dəfə zərərsizliyi yenidən hesablamaq lazımdır. İllər ərzində mobil operatorların gəlirlərinə əsaslanan xərclərin davranışının təhlili yalnız inzibati xərclərin nominal olaraq sabit xərclərlə əlaqələndirilməsinə imkan verdi. Kanal icarə xərcləri, başqa operatorlara ödənişlər, tənzimləyicilərə ödənişlər, reklam xərcləri demək olar ki, əsas əməliyyat xərcləri ilə nisbətdə artır. Hesabata daxil olmaq üçün aşağıdakı simvolları daxil edin:

Vdəq - abunəçilər tərəfindən istifadə olunan bütün dəqiqələrin sayı

VAbunəçi - bir abunəçinin dövr ərzində istifadə etdiyi orta dəqiqə sayı.

FC - Dövr üçün sabit xərclər

VC - Dövr ərzində dəyişən xərclər P1 dəq - 1 dəqiqəlik söhbət dəyəri

VC1 dəq - söhbət dəqiqəsi üçün dəyişən xərclər

Hasilat nöqtəsində istehsalın təmin edilməsi üçün operatora dövr üçün cari nisbətdə gəlir gətirən kritik abunəçi sayı (Acritic) aşağıdakı düsturdan istifadə edərək hesablanır: (Карагодин, Д.А. 2018, s.124).

$$\text{Akritik} = (FC : (P1 \text{ dəq} - VC1 \text{ dəq})) : Vabonent$$

Şəbəkədəki mövcud abunəçilərin sayı ilə kritik abunəçilərin sayı arasındakı fərq operatora abunəçi ehtiyatı (təhlükəsizlik həddi) verir.

Məsələn, altı ay müddətində mübadilə miqdarının dəyişməsindən asılı formada məsrəflərin analizi nəticəsində şərti stabil məsrəflər 3.930 min manat, dəyişkən məsrəflər isə 9.646 min manat təşkil etmişdir. Eyni zamanda, altı ay ərzində mübadilə məbləği 1.543 min manat, aktiv abunə sayı - 1.567 nəfər, mübadilə gəlirləri - 16 653 min manat təşkil edib. Tədqiq edilən dövr ərzində bütün tarif planına əsasən abonentlərin yararlandığı 60 saniyənin orta dəyəri 10.79 AZN (16,653:1543), 1 dəqiqəyə düşən dəyişkən məsrəflər isə 6.25 AZN (9,646:1,543) qədərdir. İstifadə edənlərin kritik olaraq sayı 878 [3930: (10,79- 6,25)] : (1543:1567) olur, başqa sözlə desək, bu sayda aktiv formada abonent şəbəkədə daimi formada söhbət etməlidir. Şəbəkədəki mövcud abunəçilərin sayı ilə kritik abunəçilərin sayı arasındakı fərq operatora abunəçilər üçün təhlükəsizlik hüququ verir. Baxılan nümunədə bu göstərici 689 (1567-878) -dir.

Dəyişən xərclərin gəlirə uyğunluğu operator işinin davam etməsi üçün əsasdır, bu səbəbdən müəssisə rəhbərliyi dəyişkən xərcləri ən aza endirmək üçün cəhdlər etməlidir.

Kəmiyyət mənbəyinə uyğun olaraq tənzimlənən kritik nöqtədəki kəmiyyət təhlili bir firmanın əməliyyatlarının gəlirliliyini qiymətləndirmək məqsədilə istifadə oluna bilər. Sabit xərcləri, yəndən asılı olmayaraq 60 saniyədə orta dəyəri, dəqiqədə dəyişən xərcləri və planlaşdırılan mənfəəti (M) bilirsinizsə, tələb edilən satış miqdarı bu düsturdan istifadə edərək tapılır:

$$V_{d\acute{e}q} = (FC + M) : (P1_{d\acute{e}q} - VC1 - d\acute{e}q)$$

Nümunəyə baxaq:

Operator korporativ müştərilərə xidmət edir.

Öyrənilən dövr ərzində tarifi cəm tutum bacarığı 3 933 828 dəq,

Stabil məsrəf – 54 000 AZN

60 saniyəyə görə orta məbləğ – 0.068 AZN

Bir dəqiqə üçün dəyişkən xərclər – 0.047 AZN

Zərərsizlik məqsədilə tutum - 2 571 429 dəq [54000 : (0,068 - 0,047)] olur.

Təhlükəsizlik həddi - 1 362 399 dəq (3 933 828 - 2 571 429) olur.

38 333 AZN tutumunda planlaşdırılan xərcin qazanılması üçün zəruri hesab edilən xidmət tutumu = 4 396 825 dəq (54000 +38333): (0,068 - 0,047)].

Bununlada, operatorun inkişafı üçün planlaşdırılmış 38.333 manat qazanc əldə etmək üçün operator ən azı 4.397.000 manat xidmət göstərməlidir.

Gəlirlilik təhlilindən istifadə etmək üçün təklif olunan metod, hesablaşma prosedurlarının sadələşdirilməsini və azaldılmasını, həmçinin idarəetmə qərarlarının səmərəliliyinin artırılmasını mümkün edir.

2.2 Mobil rabitə xidmətində maya dəyərinə ayrılan xərclərin səviyyəsinə və dəyişmə tempinə təsir edən faktorların analizi

Qeyd olunduğu kimi, AR-da telekommunikasiya xidmətləri ön sıradadır və ölkənin iqtisadi irəliləyişini əsasını təşkil edir. Ölkənin ictimai-siyasi həyatı ilə əlaqəli şirkətlərin planlaşdırılması, tənzimlənməsi və idarəedilməsində idarəetmə təhlili kimi praktik olaraq heç bir mühüm tədqiqat mövcud deyildir. Bununla belə, bu şirkətlərin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi və idarə edilməsində bəzi çətinliklər bu sahədə rəhbərliyin olmaması, xərclərin tərkibi, rabitə xidmətlərinin dəyərinin hesablanması və maliyyə nəticələrinin formalaşması ilə bağlıdır. Bu baxımdan rabitə xidmətlərinin dəyərinin uçotu metodologiyasının işlənilib hazırlanması zəruridir.

Bunun üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün istifadə edilə biləcək metodologiyanın nümunəsi təklif olunur. Dəyəri müəyyən etmək üçün iki əsas obyektədən istifadə olunur:

- ilkin rabitə xidmətləri paketi
- - Dövri xidmətlərlə birlikdə 100 AZN mübadilə gəlirləri üzrə xərclər

Dolayı məsrəflər (ümumi istehsal həcmi) müəyyən edilərkən, hər bir obyektin məsrəflərinin bazası kimi göstərilən paketin və kommunal xidmətin satışından əldə edilən gəlirlər.

Müəyyən edilən obyektlərin xərclərinin bölüşdürülməsi üçün əsas götürülə bilər:

- kommersiya xərcləri - yeni abunəçiləri cəlb etmək məqsədilə reklama ayrılan məbləğin payı və operatorun markasını saxlamaq məqsədilə məsrəflərin payı

- Təhlükəsizlik. Nəqliyyat və ümumi xərclər üçün satış işçiləri sayının ümumi işçi sayına nisbəti.

- qeyri-istehsal sektoru işçilərinin əmək haqqı, bank xidmətləri, ofis avadanlığının köhnəlməsi üçün – 2020-ci il üçün cəlb olunan abonentlərin, abonentlərin ümumi sayına nisbət

- ezamiyyət və informasiya-məsləhət xidmətlərinə uyğun rabitə xidmətinin başlanğıc paketinin satışından əldə olunan qazancın idarənin ümumi qazancında olan hissəsi (yaxud rabitə xidməti əməkdaşlarının sayının əməkdaşların ümumi sayına olan nisbəti)

- müəssisə rəhbərinin müəyyən bir dövrdə bir abunəçi cəlb etməsi üçün tələb olunan xərclər haqqında informasiya lazımdır. Bu xərclər avadanlıq, reklam, diler və xidmətlərin sayının cəlb olunan abunəçilərin sayına nisbəti kimi təyin edilir.

- standartın texnoloji xüsusiyyətlərinə görə istənilən operator qurğu məsrəfi olaraq mobil telefonların, danışmaq kartların başlanğıc qiyməti və bunun kimi başqa xərcləri əsas götürə bilər. Reklam xərcləri təzə abunəçilərin cəlb olunmasına istiqamətləndirilmiş kommersiya xərcləri hesab edilir. Satış xidmətinin xərcləri – bina baxımı üçün xərclər, işçilərin maaşı və başqa təsərrüfat xərcləridir. Abunəçi bazasını genişləndirmək üçün operator bir diler şəbəkəsi ərsəyə gətirir və hər yeni abunəçi üçün əhəmiyyətli bir ödəniş ödəyir. Abunəçi cəlb etmə xərclərini hesabladıqdan, bu məsrəflərdə dilerlərə ödənişlərin payını müəyyən etdikdən və dilerlər tərəfindən cəlb olunan abunə sayı haqqında informasiya əldə etdikdən dərhal

sonra operator diler şəbəkəsinin genişləndirilməsi və ya azaldılması haqqında qərar irəli sürür.

- xərclərin təhlilinə əsaslanaraq əsas fəaliyyətlərdən əldə olunan 100 manat gəlirə əsasən, mobil rabitə xidmətlərində hansı xərclərə qənaət edilə biləcəyi müəyyən edilir.

Cədvəl 2-də ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində eyni standartta uyğun mobil xidmət təqdim edən 2 operator üçün 100 manat məbləğində əməliyyat fəaliyyətindən əldə olunan gəlirin xərc strukturunun öyrənilməsinin nəticələri göstərilir. Məlumdur ki, maya dəyərini həcmi operatorlarda çox fərqlidir. B operatorundan alınan 100 manatlıq gəlirin ilkin dəyəri A operatorundan orta hesabla 43 % çoxdur. Bunun səbəbi idarəetmə qərarlarının istehsal bazasının maliyyə mənbələrindən asılı olaraq fərqlənməsidir. Operator B, icarə müqavilələri və Operator A-nın amortizasiya xərclərini təsir edən mülkiyyət müqavilələri əsasında şəbəkə avadanlığı əldə etdi. Operator A reklam üçün kifayət qədər pul xərcləyir, bu müəssisənin rəhbərliyi məlumat və məsləhət xidmətləri, nəqliyyat və digər xərclərin ödənilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. (Əlavə 2)

2020-ci il ərzində maya dəyərini ilk dövrlə müqayisədə dəyişməsi aşağıdakı düstur vasitəsilə təyin edilir:

$$\Delta \text{ İmd} = [(1 - \text{ İmd} : \text{ İgəlir}) \cdot d_i] \cdot 100$$

Düsturda $\Delta \text{ İmd}$ – i-ci məsrəf hesabına maya dəyərini dəyişmə göstəcisi, İmd - 2020-ci il zaman müddətində i-ci xərcin dəyişmə göstəricisi, İgəlir - 2020-ci il müddətində i-ci gəlirlərin dəyişmə göstəricisi, d_i - i-ci məsrəfin ilkin zamanda maya dəyərindəki mövcud payı (Карагодин, Д.А. 2018).

2020-ci il üçün gəlir artım sürəti ilkin dövrlə müqayisədə maya artım tempindən aşağı olarsa, nəticə mənfi bir dəyər olacaqdır.

Dinamiklərə və xərclərdəki dəyişiklik səviyyəsinə təsir edən amillər 3 qrupa bölünə bilər: ümumi iqtisadi, sahəvi və təsərrüfatarası.

Ümumi iqtisadi faktorlar müəyyən bir müəssisənin fəaliyyətindən asılı deyildir, onların maya dəyərinə təsiri iqtisadiyyatın bütün sahələrində eynidir. Bu faktorlar büdcədən kənar ayırmaların miqdarına təsir göstərən dövlətin sosial müdafiə siyasətini, amortizasiya xərclərindəki dəyişiklikləri, əsas fondların təkrar dəyərləndirilməsini və s. aiddir.

Sahəvi faktorlara şəbəkə operatorları arasında hesablaşmaların səmərəliliyi, tranzit keçid mərkəzinin uzaqlığı, istifadəsi və tərəqqisi üçün radio tezliklərinin ayrılması daxildir. Bu təqdim edilən xidmətlərin qiymətində özünü göstərir. Təsərrüfatdakı amillər xərcləri azaltmaq üçün vacibdir. Əmək haqqındakı artım nisbəti əmək məhsuldarlığı dərəcəsini aşmamalı və təsərrüfat xərcləri istehsal zərurəti ilə ciddi formada əsaslandırılmalıdır. Rabitə xidmətlərinin qiymətinin aşağı enməsinə təsir göstərən faktorlar başqa bir şəkildə qruplaşdırıla bilər:

- istehsalın texniki səviyyəsinin inkişafı və yaxşılaşdırılması, istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması. Köhnəlmiş analoq avadanlıqların rəqəmsal stansiyalarla dəyişdirilməsi, məlumat ötürülməsi sistemlərinin kompüterləşdirilməsi avadanlıq və əmək xərclərini azaldır.

- göstərilən xidmətlərin həcmnin və strukturunun dəyişdirilməsi əmək məhsuldarlığını artırır və xərcləri azaldır. (Əlavə 3)

2020-ci ildə xərclərin hər bir maddəsindəki dəyişikliklərə xərclərin təsirini müəyyən etmək üçün A operatorunun informasiyalarına görə hesabat tərtib edəcəyik (Cədvəl 3-ə baxın). Hesablamalara əsasən hesabat dövründə maya dəyəri 6,01% artdı. Dəyər artımına təsir edən əsas amillər icarə ödənişlərində artım (8,04%) və tranzit operatoruna ödənişlərdə artım (5,38%) idi.

Zənnimizcə, rabitə müəssisələrinin fəaliyyətini təhlil edərkən aşağıdakı göstəricilərə əsasən bal toplamaq, ümumiləşdirmək, kompleks qiymətləndirmə metodlarından yararlanmaq məsləhətdir:

- operator şəbəkəsindəki abunəçilərin ümumi sayı;
- 1 il ərzində cəlb olunan abunəçilərinin sayı, şəbəkədəki baza stansiyalarının sayı

- 2020-ci il ərzində istifadəyə verilən baza stansiyalarının sayı
- abunəçi avadanlıqlarının satışından gəlir;
- rouminq daxil olmaqla mobil xidmətlər satışından qazanılan gəlir;
- bir abunəçi üçün orta aylıq danışıq vaxtı;
- hesabat dövrünə uyğun olaraq xalis mənfəət;

Əvvəlki dövrə nisbətən əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı artım nisbətlərinin neçə faizi dəyişdi

Bununla belə, rabitə müəssisələrinin istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin bütün mühüm aspektlərini hərtərəfli analiz edərək, mobil rabitə idarəsinin inkişaf tendensiyasını müəyyənləşdirmək üçün öncəki zamana nisbətən plana alınmış və ya qazanılmış səviyyənin obyektiv göstəricisini əldə etmək olar.

2.3 Mobil rabitə müəssisələrində istehsal məsrəflərinin auditinin aparılmasının mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Xərclərin auditi maliyyə (mühasibat) hesabatlarının auditinin ayrılmaz hissəsidir. Təcrübə göstərir ki, auditor istehsal xərclərinin auditini apararkən məhsula çəkilən xərclərin formalaşdırılmasının aşağıdakı əsas prinsiplərinə diqqət yetirməlidir:

Documentary xərcləri Təsdiq;

istehsalat orientasiyası;

Ödəmə müddətindən asılı olmayaraq xərclərin bölüşdürülməsi.

Öz növbəsində, xərclərin ətraflı tədqiqini aparmaq, həmçinin mühasibat uçotu üzrə məhsulun dəyərinin düzgün və dəqiq formalaşmasını nəzarət etmək üçün yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq aşağıdakı əsas prinsipləri nəzərə almaq məsləhətdir:

costos xərcləri təsərrüfat subyektinə aiddir;

vergitutma məqsədləri üçün Standartlaşdırma;

leg xərcləri qanuniliyi dəyəri daxil edilir;

məhsulun dəyərinə daxil edilən xərclərin legal hüquqi məhdudlaşdırılması;

Xərclərə dair vaxtın məhdudlaşdırılması (Əliyev Ş. x, Hacıyev F. Ş. 2015)

Araşdırma prosesində Audit prosesini dörd mərhələyə bölmək olar: auditə hazırlıq; auditin keçirilməsi; audit materiallarının hazırlanması; yoxlama materiallarının sənədləşdirilməsi. İkinci mərhələ auditin son məqsədinə və auditin dəyərinə nail olmaq baxımından vacibdir.

Təcrübə göstərdi ki, Auditorların seçimi böyük məbləğlər ilə xarakterizə olunan aşağıdakı hesabların dövryyəsinə əhatə etməlidir:

D- t 202	K-t 201
D- t 202, 721	K-t 533, 431, 531
D- t 202	K-t 544, 711

Yoxlama üçün lazım olan çox sayda ilkin sənədlər və qeydlər səbəbindən, istehsal xərclərinin auditini auditin ən mürəkkəb və əmək tutumlu hissəsi hesab olunur. Yoxlama üçün seçilmiş istehsal məsrəflərinin uçotu hesabatı üzrə dövryyə müəyyənləşdirildikdən sonra yoxlama kompleks sınaqların və ya analitik proseslərin aparılması məqsədilə sənəd və qeydlər üçün ərizə hazırlayır (Jafarlı H.-2015). Auditorların təcrübəsi göstərir ki, konsultasiyanın hazırlanması çox vaxt aparır və gözlənilən nəticələri heç də həmişə vermir. Sifarişçinin təqdim etdiyi sənədlər bütün zəruri məlumatları özündə saxlamır və nəticə etibarilə auditor sorğunu bir neçə dəfə formalaşdırır və bu, mahiyyətcə test üçün icazə verilən vaxtdan çoxdur. bu vaxt itkisi var. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün, istehsal xərclərini əks etdirmək dəqiqliyini yoxlamaq üçün yoxlanılan şəxsdən tələb olunan zəruri aktların və qeydlərin siyahısını tərtib etmək lazımdır (Cədvəl 4).

Məsrəflərin uçotunun sintetik hesablarla uçotda qeyri standart yazılışların varlığı (misal üçün, D-t 202 K-t 221, 223, 111, 113 və i.a.) auditorlardan sorğuya başqa aktların, əmrlərin, regstrlərin daxil olunmasını istəyir. Akt və regstrlərin tərəfimizdən təklif olunan siyahısı sorğuların tərtib olunmasına zaman sərfinin kiçildilməsinə və müştəri ilə qarşılıqlı razılaşmada mübahisəli halın aradan götürülməsinə şərait yaradacaqdır.

Məhsulun mayasına 721 "İnzibati Xərclər" hesabatlarının analitik qeydləri, analitik qeydlərin vəziyyəti və yaşayış binalarının paylanması ilə qiymətləndirilən və uçota alınan və nəzarət edilən ümumi xərclər də daxildir.

Cədvəl 4: Məhsul istehsalına məsrəflərin əks etdirilməsinin dəqiqliyinin yoxlanması məqsədilə tələb olan sənədlərin siyahısı

Hesablara uyğun dövryyə	Sənədlər və registrlər	Yoxlamanın anlamı
D-t 202 K-t 201	Məhsulun hərəkəti jurnalı, təsdiq edilmiş resepturalar, kalkulyasiyalar, tələb olunan qaimə, hazır materialların anbara təhvilə və onların qaimələri,	başlanğıc sənədlərin tərtib olunmasının düzgünlüyü, həmçinin, səlahiyyətli kəslərin icazə imzalarının varlığı; sənəddə qeyd olunmuş tarix ilə prosesin 202 sayılı sənədinin debeti üzrə əks olunması tarixinin uyğun olunması; faktiki buraxılmış məhsulların təsdiq edilmiş resepturaya uyğun gəlməsi.
D-t 202 K-t 201	Materialların imhası aktları, tələb olunan qaimə, səhv göstəricili cədvəllər	Başlanğıc sənədlərin tərtib olunmasının dəqiqliyi, həmçinin, səlahiyyətli kəslərin icazə imzalarının varlığı; xərclərin ümumsex yaxud yardımçı istehsala aid olunmasının dəqiqliyi; sənəddə qeyd olunan tarix ilə məsrəflərin uçotu hesablarının debetinə uyğun əməliyyatın əks olunma tarixinin düzgünlüyü
D-t 202 K-t 544	Təbii növdə olan itkinin hesabatı, təbii itgiyə uyğun ehtiyatların hesablanma qrafiki, məzuniyyətlərin, başlıca vəsaitlərin təmirinin qarşılınması cədvəli, mühüm vəsaitlərin təmir olunması. Təmir prosesinin edilməsi və kalkulyasiyalar	Səlahiyyətli kəslərin icazə imzalarının varlığı; faktiki hesablanmış ehtiyatların təyin edilmiş təbii itgi normalarına uyğun gəlməsi, ehtiyatların hesablanmasının uçot növünün tələblərinə uyğun gəlməsi, təmirə uyğun tapılmış ehtiyatların onun görülmə planına və kalkulyasiyasına uyğun olması
D-t 202 K-t 533	Maaşın hesablanması cədvəlləri, mükafatlandırma barədə sərəncamlar, əmək haqqının ödənişi barədə sistemli forma, əmək müqavilələri	Bu dövryyənin təsdiq edilməsinə uyğun başlanğıc sənədlər hesablaşmaların yoxlanması bölməsində aparılır
D-t 202 K-t 711	Xammalın hərəkəti etdiyi göstəricilər, təsdiq edilmiş resepturalar, kalkulyasiyalar, xarab məhsulun mədaxil olunması və onların qaiməsi, tələbnamə-qaimə, lazımi məhsulların anbara təhvilə və onların qaimələri,	başlanğıc sənədlərin tərtib olunmasının dəqiqliyi, həmçinin, səlahiyyətli kəslərin icazə imzalarının varlığı; sənəddə qeyd olunan tarix ilə prosesin 202 sayılı hesabın debetinə uyğun əks olunma tarixinin düzgünlüyü;

Mənbə: <http://www.azercell.com> "Azercel" in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Məhsulların satışı ilə bağlı kommersiya məsrəflərinin auditi müddətində bu məsələlər – məsrəflərin kommersiya məsrəflərinə daxil olunmasının dəqiqliyi, reklam üzrə təyin olunmuş məsrəf normativlərinin araşdırılması, idarədə taraların uçotuna uyğun başlıca qaydaların araşdırılması, 711 sayılı hesaba uyğun analitik uçotun yerinə yetirilməsinin dəqiqliyi yoxlanılmalıdır:

Təsərrüfatın aldığı taralar təhvil - təslim blankına uyğun (var olan topdansa satış qiyməti ilə) anbara göndərilir və bu müddətdə uyğun mühasibat yazılışları tərtib olunur: D-t 201 "Məhsul ehtiyatları", K-t 202 "İstehsalat məsrəfləri". Əgər qablaşdırma zamanı əsas sexlərdə iş görülürsə D-t

Cədvəl 5: Satışdan meydana gələn qazanların maya dəyərində təsirinə təsirinə analizi

Göstəricilər	2019		2020-ci ilin gəlirlərinin məbləği nəzərdə tutulmaqla		Kənarlaşma	
	Min AZN	gəlirlərə uyğun %,lə	min AZN	gəlirlərə uyğun %,lə	min AZN	gəlirlərə uyğun %,lə
A	1	2	3	4	5	6
1.Məhsul satışından meydana gələn qazanların dəyəri (ƏDV daxil olunmadan)	254900	-	263700	-	+9800	-
2.Məhsulun ilkin dəyəri	172125	67,2	174662	65,1	+3305	-1,6
Həmçinin						
a)şərti-sabit məsrəf	40321	16,1	40132	15,5	-	-0,65
b)şərti-dəyişən məsrəf	129736	51,6	135623	50,5	+3305	-0,4

Mənbə: <http://www.azercell.com> "Azercel" in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

202 "İstehsalat xərcləri", K-t 201 " Məhsul ehtiyatları", hazır məhsul anbarlarında görüldükdə - D-t 711 "Kommersiya məsrəfləri", K-t 201 " Məhsul ehtiyatları". Hesabat zamanı bitdikdən sonra kommersiya məsrəfi məhsulların maya dəyəri hesabına silinir. Bu zaman əməliyyatlara uyğun mühasibat uçotunun

dəqiqliyi, sintetik və analitik mühasibat uçotunun tam kitab və balansdakı olan qeydlərə müvafiqliyi qeyd olunur.

Xidmət müəssisələrində istehsal xərclərinin təhlilində onun səviyyəsinə təsir göstərən vacib amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu baxımdan satışdan əldə olunan pul gəlirləri ilə maya dəyəri arasındakı nisbəti öyrənmək məqsədəuyğundur (Cədvəl 5).

Cədvəlin məlumatlarından aydın olduğu qədər, 2019-cu ildə məhsulun ilkin məbləğinin səviyyəsi 2020-ci ilin qazancları nəzərdə tutulmaqla 65,9%-ə ($173963:2637 \times 100$) olmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, sözügedən parametrin dərəcəsi analiz olunan dövr müddətində şərti-stabil və dəyişən məsrəflərə uyğun müvafiq formada 15,1% ($40861:263700 \times 100$) və 50,9% ($133102:263700 \times 100$) olmuşdur. Məhsul satışından qazanılmış məbləğin dəyərindən 9900 min manat ($263700-253800$) çoxalması ilkin dəyər göstərcisinin 1,9% ($65,9-67,3$) azalmasına ətirib çıxarmışdır ki, bunun da 0,2%-i ($15,5-16,1$) şərti-sabit məsrəflərin, 0,8%-i ($50,4-51,2$) isə dəyişən məsrəflərin hesabına payına düşür. İlkin məbləğin səviyyəsinin yuxarıda göstərilən faiz nisbətlərinə dəyişməsi (azalma), özlüyündə, bu parametrin məbləğində bu mütənasiblikdə qənaətə bu cür (mütləq ifadədə) imkan yaratmışdır.

1) şərti-stabil məsrəf hesabına -1532,4 min AZN ($0,6 \times 263700:100$); 2) dəyişən məsrəflər -2109,6 min AZN ($0,8 \times 263700:100$)

Hesabat informasiyalarından aydın olduğu qədər, 2020-ci ildə 2018-ci ilə nisbətən fəaliyyət müddətini araşdırdığımız təsərrüfat obyektinin üzrə materialın (iş və xidmətlərin) ilkin qiymətinin səviyyəsi 0,35% və ya 923 min AZN ($0,35 \times 263700:100$) çoxalmışdır. İlkin qiymətinin səviyyəsinin həmin qayda üzrə artması mühüm etibarlı ilə daxili faktorlar hesabına olmuşdur. Məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından qazanılan gəlirlərin dəyərinin 3,9% çoxalması maya qiymətinin səviyyəsinin 1,4%, mütləq ifadədə isə 3691,8 min AZN ($1,4 \times 263700:100$) kiçilməsinə gətirib çıxarmışdır. Material və pul imkanlarından

istifadəni göstərən başqa faktorların təsiri sayəsində məhsulun (iş və xidmətlərin) ilkin qiyməti 1,75% və ya 4614,8 min AZN ($1,75 \times 263700 : 100$) artmışdır.

Bazar şəraitində fərqli gəlirli material qruplarının iş həmçinin xidmətlərin ümumi dəyərində təsirinə qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlil prosesində ən vacib problemlərdən biridir. Aydınır ki, həmin göstəricinin ümumi dəyərindən fərdi məhsul qruplarının istehsal maya dəyərində azaldılması planının icrası əks olunmur. Bu da öz növbəsində problemi dərinləşdirir və bu istiqamətdə iqtisadi təhlilə ehtiyacını artırır. Bu qaydaya uyğun olaraq iqtisadi analiz aparmaq üçün müəssisənin istehsal etdiyi bütün materialları aşağıdakı formada dörd qrupa bölmək mümkündür:

- 1) zərərli məhsullar;
- 2) aşağı məhsuldar məhsullar;
- 3) orta məhsuldar məhsullar;
- 4) yüksək məhsuldar məhsullar (Kazımov R.N, Müslümov S.Y., 2017)

Cədvəl 6: Faktiki əmtəlik məhsul istehsalı, min AZN

Rentabellik səviyyəsinə uyğun məhsul qrupları	Faktiki əmtəlik məhsul istehsalı, min AZN		Məhsul istehsalının hazırki sturukturuna sona nisbətən %lə	Maya qiymətinin aşağı salınmasına uyğun planını olması %lə
	Hesablama müddətinin plan mayası qiyməti ilə	Hesablama müddətinin faktiki mayası qiyməti ilə		
A	1	2	3	4
1. Rentabelli sayılmayan məhsullar	43210	42479	19,3	98,2
2. Aşağı rentabelli məhsullar	68952	68372	31,0	99,7
3. Orta rentabellik göstəricili məhsullar	70361	70210	31,9	99,9
4. Yüksək rentabelli olan məhsullar	39200	39227	17,8	99,3
Son	220723	220288	100,0	99,4

Mənbə: <http://www.azercell.com> "Azercel" in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Cədvəl 6-nın informasiyalarından görüldüyü qədər ilə əmtəlik məhsulun daxilində rentabellik dərəcəsi ayrı-ayrı olan qrupların xüsusi miqdarı $17,8 \leq \alpha \leq 32,9$

faiz aralığında olur. Bu da öz növbəsində fərqli məhsul qruplarının araşdırdığımız sahibkarlıq subyekti üçün xərclərin azaldılması planının həyata keçirilməsində fərqli rol oynadığını göstərir.

İqtisadi təhlil prosesində, maya dəyərinin azaldılması planının həyata keçirilməsindəki fərqli gəlirli məhsul qruplarının xüsusi çəkisi hesab olunur və vacib metodologiyadan istifadə edərək qiymətləndirilir:

Rentabelli sayılmauan məhsullara görə:

$$(100-98,2) \times 0,192 = 0,3456\%$$

Aşağı rentabelli məhsullara uyğun:

$$(100-99,7) \times 0,31 = 0,093\%$$

Orta rentabelli məhsullara uyğun:

$$(100-99,9) \times 0,319 = 0,0319\%$$

Yüksək rentabelli məhsullara uyğun:

$$(100-99,3) \times 0,178 = 0,1246$$

Bununlada , hesablamalardan aydın olduğu qədər, rentabellik səviyyəsi ayrı-ayrı olan 4 qrup materialların ilkin qiymətlərinin aşağı düşülməsi planın yerinə yetirilməsində xüsusi miqdarı 0,6%-ə (0,3456+0,093+0,0319+0,1246) bərabərdir ki, bu da ümumi olara kənarlaşma (100-99,4) ilə bərabərdir.

Kommersiya təşkilatının fəaliyyətini yoxlamaq üçün istifadə olunan iqtisadi analizin əsas istiqamətlərindən biri də istehsalın səmərəliliyini dinamik qiymətləndirməkdir. Bu, müəssisə rəhbərliyinin effektivliyini göstərir. (cədvəl 7).

Cədvəl 7: İstehsalın səmərəliliyinin dinamikada dəyərləndirilməsi, min AZN.

Göstərici	2018	2019	2020
Məhsul satışından əldə olunan qazanc	30238	31750	33312
Satışın maya qiyməti	24791	25783	26880
Cəm mənfəət	5447	5967	6432
Dövriyyənin rentabelliği	18,01	18,79	19,31

Mənbə: <http://www.azercell.com> "Azercel" in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Cədvəldən aydın olduğu qədər ilə, bütün parametrlər templə çoxalmışdır. 2018-ci illə müqayisə olunduqda 2020-ci ildə pul qazancı 10,12%, satışın maya qiyməti 8,43%, ümumi əldə olunan xeyr 18,32%, satışın rentabelliği isə 7,4

Xidmət müəssisələrində maya qiymətinin analizi sayəsində geniş istifadə olunan indikatorlardan biri əmtəlik materialın hər manatına məsrəf göstəricisi hesab edilir. Həmin cədvəlin informasiyalarından aydın olduğu qədər ilə, təsərrüfat fəaliyyətini analiz etdiyimiz idarədə əmtəlik məhsulun 1 AZN-nə olan məsrəf 3,71 qəp. (72,99–76,70) kiçilmişdir. Bu dəyişikliyə bu faktorların təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- malın həcmnin dəyişməsi nəticəsində– 2,13 qəp. (74,42– 76,46),
- məhsulun struktur formasının dəyişməsi nəticəsində- 3,42 qəp.(71,12 – 74,62),
- satış dəyərinin dəyişməsi nəticəsində– 7,07 qəp.(72,99 – 80,06) azalmış,
- məhsul bir ədədinin maya qiymətinin dəyişməsi nəticəsində – 8,91 qəp.(80,06 – 71,15) artmışdır.

Cədvəl 8: Əmtəlik məhsulun bir AZN ə xərclərin analizi (2020, AZN.)

Göstərici	Məbləğ, man.
I. Məsrəf:	
a) plana uyğun	50789,2
b) plana uyğun məhsulun faktiki miqdarına müvafiq	54321,3
c) plana uyğun məhsulun faktiki miqdarına və strukturuna müvafiq	52441,4
d) faktiki	59009,5
II. Əmtəə üçün məhsulun miqdarı	
a) plana uyğun	66222
b) plana uyğun məhsulun faktiki miqdarına müvafiq	72842
c) plan dəyərinə uyğun faktiki	73700
d) faktiki	80850
III. Əmtəlik məhsulun 1 AZN nə olan məsrəf, qəp.	
a) plan	76,70
b) plana aid məhsulun faktiki miqdarına utğun	74,57
c) plana aid məhsulun faktiki miqdarına və strukturuna görə	71,15
d) plan qiymətinə görə faktiki	80,06
e) faktiki	72,99

Mənbə: <http://www.azercell.com> “Azercel” in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Buna görə də, iqtisadi analizin istehsal xərclərinin yoxlanılmasında mühüm analitik prosedurların bir hissəsi kimi istifadəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, iqtisadi təhlil yolu ilə auditor yoxlanılan qurumun fəaliyyətində qeyri-adi iş hadisələrinin və ya əməliyyatların olduğunu aşkar edir, səbəblərini araşdırır və bunları aradan qaldırmaq üçün lazımi tədbirləri görür. Maliyyələşdirmə göstəricilərinin ətraflı təhlili və bir manatlıq məhsulun maya dəyərinin dinamikasının müqayisəli analizi əsasında auditor gələcək zamanlarda istehsal məsrəflərinin və məhsulun ilkin dəyərinin aşağı salınması üçün praktik təkliflər hazırlayır və müştərinin rəhbərliyinə təqdim edir.

III FƏSİL. MOBİL RABİTƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İSTEHSAL MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ AUDİTİ PROSEDURLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1 Mobil rabitə müəssisəsinin xərclərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirmə istiqamətləri

Müəssisənin istehsal xərclərinin idarə olunması ancaq ölkə iqtisadiyyatının bazar nəzəriyyəsinə keçməsindən sonra dövlətin təsərrüfat subyektləri məqsədilə mühüm olmuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsi istehsal xərclərini idarə etməyə imkan vermirdi, yəni Müəssisələr və təşkilatlar üçün bu xərcləri azaltmaq üçün əhəmiyyətli bir stimula yox idi. Əslində, istehsal xərclərinin idarə edilməsi müəssisə rəhbərliyi üçün maraqlı doğurmadı. Onun müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin idarə olunmasında rolu ikinci dərəcəli olub. Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində malın qiyməti mərkəzləşdirilmiş qaydada deyil, mövcud bazar qanunlarının tələb və təklifləri əsasında müəyyən edilir. Ona görə də iqtisadi cəhətdən səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün istehsal xərclərinin səviyyəsinə daim nəzarət etmək və onları azaltmaq lazımdır. Bunun üçün bu sahədə biliklərə əsaslanan mövcud sistemlər əsasında kommunikasiya şirkətlərində xərclərin səmərəli idarəetmə sistemini təşkil etmək lazımdır.

İstehsal xərclərinin idarə edilməsi konsepsiyalarının müxtəlif mənbələrinə nəzər salarkən qeyd etmək lazımdır ki, söhbət ya idarəetmə ilə bağlı xərclərdən (alternativ xərclər konsepsiyası), ya da onların təşkil edən faktorlardan (məsrəflərin faktorları konsepsiyası) və ya onların tərkib hissələrindən gedir. up (əlavə dəyər konsepsiyası, Qiymətli kağızlar). zəncir konsepsiyası, ABC konsepsiyası, strateji yerləşdirmə konsepsiyası).

Şirkətin istehsal xərclərinin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- İstehsal xərcləri və hesablanması Mühəsibat dəqiqliyi
- İstehsal xərclərinin standartlaşdırılması

- İstehsalat xərclərinin planlaşdırılması
- İstehsal xərclərinin strateji idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi .

İstehsal xərclərinin uçotu və hesablama əsasən mövcud xərclərin müxtəlif səviyyələrinin strukturunun nəzəri biliklərini birləşdirir və müəssisədə istehsal xərclərini müəyyənləşdirmək üçün böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu konsepsiyaya əsasən, iqtisadi resurslar məhsulların, işlərin və xidmətlərin istehsalını və satışını təmin edən dəyər amili kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İstehsal xərclərinin və xərclərin uçotu prosesində, həmçinin iqtisadi elementlərə uyğun xərclərin strukturu, xərclərin elementləri, Mənşə yeri və məsuliyyət mərkəzləri ilə hesablanmış elementləri göstərilməlidir. Konsepsiyada təqdim olunan istehsal xərclərinin strukturunun müxtəlif üsullarından istifadə, müxtəlif xərc növləri üçün ehtiyatların azaldılması əsasında cari xərcləri idarə etməyə imkan verir. Konsepsiyanın bir hissəsi olaraq, xərclərin idarə edilməsinin əsas üsulları sifariş, proses, birbaşa xərclər, xərclərin amillərinin təhlili, əlavə dəyər, dəyər zəncirinin yaradılması, dəyər alternativlərinin müəyyən edilməsi, ABC və s.kimi üsullar daxildir.

İstehsal xərclərinin standartlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün istehsalda istifadə olunan iqtisadi resursların standartlarını və standartlarını inkişaf etdirmək lazımdır. Bu norma xammalın və istehlak materiallarının normasıdır. Açılış saat, qiymət səviyyəsi. Tarif dərəcələri. İstehsal xərclərinin standartlaşdırılması anlayışları keçmiş və indiki müqayisə əsasında həyata keçirilir ki, göstəricilər kimi əvvəlki miqdarların faktiki dəyərlərinin dinamikasının analizi əsasında öncədən müəyyən edilir. Sapmaların aşkar olunması istehsal məsrəflərinin səviyyəsinə daimi olaraq nəzarəti ödəyir və gələcək zamanda onların kiçildilməsi və götürülməsi üçün normativ tədbirlər işləyib hazırlamağa imkan verir. Hər bir sapma qiymətləndirilir və onlara təsir edən bir neçə amillər müəyyən edilir.

Mobil şəbəkələrin qazancları minimum istehlak səbətinin məbləğindən artıq olan əhali ilə əlaqədardır. Bununla da, stabil qiymətlər şəraitində istifadə edən şəxsə çevrilmiş bazar subyektlərinin hissəsi, ilk olaraq, ümumi daxili materialın tempi ilə

araşdırılır. Qiymət siyasətini göstərən operator öz əhatə dairəsində insanların gəlirlərini Xüsusi sorğular vasitəsilə təhlil edə bilər. İstifadə olunan gəlir seqmentinin payını əhalinin gəlirlərinin strukturu, abunəçilərin tələb olunan gəlir haqqında fikirləri və mobil rabitə xidmətlərinin ödənilməsinə ayrılan vəsaitin payı əsasında müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycanda mobil rabitənin mövcud olduğu andan potensial abonentlərin sayının artırılması prosesi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin proseslərindən gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması ilə fərqlənir. Qiymət siyasəti satışların idarə olunması üçün ən effektiv vasitədir. Reklam vasitəsilə bazara yeni satış və təzyiç kanallarının yaradılması ilə müqayisədə qiymətləri azaltmaqla satışları artırmaq daha asandır. Abunə bazasının tarif vasitələri ilə saxlanması problemini həll etmək, abunəçi xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqdan daha asandır. Bu, tarif siyasətinin aşağı qazanlı müştərilərə daha artıq təsir göstərməsi ilə bağlıdır.

Mobil şəbəkələrə olan tələbin az elastik olmasından (bazar məbləği 10-15% olan zaman) dəyərində endirimləri ilk zamanlarda tətbiq olunur, hədiyyələr və prizlər isə daha sonra verilir. Pareto Qanununa uyğun olaraq, şəxslərin 20%-i idarənin qazancının 80% - ni gətirir, yəni başlıca məqsəd elit şəxsləri qarşılamaq və bununlada, biznesin yüksək səmərəlilik göstəricisini ödəməkdir. Lakin rəqabətli və inkişaf etməkdə olan mobil rabitə bazarında əsas mübarizə orta sinfə daxil olan erkən nüfuzə çevrilməlidir. Həmin yanaşma tərzinin reallaşdırılması xidmət provayderini məcbur edir:

- * aşağı gəlirli potensial müştərilər üçün təklif, qiymət və tariflər bir sıra artırılması;
- * Vaxtaşırı ən yaxşı xidmət və aşağı gəlirli müştəri güzəştlər ilə zəngin müştərilər üçün endirim siyasəti tənzimləmək;
- * artan məhsul inkişaf dəyəri;
- * Satış kanallarının artırılması.

Mobil biznesin tərəqqisi və gəlirliliyi potensial istifadəçilərin ödəmə bacarığından asılıdır. Şəxsi qazanc regiondan asılı halda əhəmiyyətli formada

dəyişir. İnsanların aşağı ödəmə bacarığını nəzərdə tutaraq, şəbəkə qiymətləri sürətləndirərək və ya qiymətlərin düşməsinə sürətləndirərək və inkişaf templərindən geri qalmadan əhatə dairəsini genişləndirə bilər. Hər iki qərar bərpa zamanını artırır. Rəqabət olmadıqda, ilk taktikaya əməl etmək daha yaxşı effekt verir. Sərt rəqabət halında, zənnimizcə, II taktikanı seçmək daha uyğun hesab edilir - əsas kapital yükünü daha artıq istifadəçilərə köçürmək və orta gəlirli insanlar üçün mobil xidmətləri daha əlçatan etmək.

Aşağıdakı təkliflər müşahidə olunarsa, həmin seçim gerçəkləşə bilər:

- * global ödənişlərin səviyyəsinin azaldılması və periodik ödənişlərin səviyyəsinin stabilləşdirilməsi;
- * zəng müddəti üçün endirim artırmaq və trafik həcmi endirim azaltmaq;
- * qiymət intervalında genişləndirilməsi;
- * əlillərə minimal qiymətlərlə xidmətlərin göstərilməsi;
- * xüsusi endirimlər təklif edirik.

Tarif strukturunun formalaşdırılması mobil rabitə operatorunun ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edilir və operator həmin qaydalara əməl edə bilər:

1. periodik xidmətlərin orta qiyməti ancaq azaldıla bilər. Rəqabət formasında tariflərin çoxalması istifadəçilərin əhəmiyyətli axınına səbəb olur.

2. qarışıq bazar segmentlərinə uyğun tarif planlarının miqdarı 3-5 artıq olmamalıdır, əks təqdirdə onların ayrılması mümkünsüz olacaq, bir sıra planlara tələbat isə az olacaqdır.

3. Əgər qurulmuş tarif planının başlıca qismi təzə istifadəçilərdirsə, həmin plan əsaslandırılmış sayıla bilər. Gələcəkdə həmin tarif planını qəbul edərək istifadəçilərin sayı ümumi abunə sisteminin 5-10% - i qədər olacaqdır.

4. Tarif planı başa düşmək asan olarsa, özlüyündə səmərəli işləyir mənasına gələcəkdir.

5. Əsasən, yeni tarif planının işə düşməsindən ən azı 2-3 ay zaman istənilir, hələ ki o istifadəçilərin maksimum payıyla örtülməyəcək. Bundan əlavə alternativ təkliflər şirkətə ziyan verəcəkdir.

6. Var olan tarif planları 1 konsepsiya ilə cəmlənməlidir: abunəçi nə qədər az danışarsa, söhbətin dəqiqəsi bir o qədər bahadır. Tariflərin hazırlanması zamanı abunəçi bazasının tərkibini və abonent trafikinin strukturunu təhlil etmək lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatında xərclərin təhlili şirkətin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi və gəlirlərin artırılması üçün vacibdir. Məhsulun, işin və ya Xidmətin və xərclərin istehsal xərclərinin iqtisadi təhlili planlaşdırılmış xərclərin faktiki xərclərlə müqayisə edilməsi və onların arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək, resursların tükənməsinin səbəblərini müəyyənləşdirmək, müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək və istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi üçün idarəetmə qərarlarının hazırlanması üçün həyata keçirilir.

3.2. Mobil rabitə xidmətində maya dəyəri və xərclərin idarəetmə analizi əsasında idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinin əsas istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatında hər bir ticarət şirkəti satışdan mənfəət problemi ilə üzləşir. Bu, məhsulların satış qiymətlərini artırmaq və eyni zamanda xərcləri azaltmaq yolu ilə əldə edilə bilər. Satış qiymətlərinin artımı tələb və təklifin nisbəti ilə tənzimləndiyindən, mənfəəti artırmaq üçün yeganə yol dəyəri azaltmaqdır.

Xərclərin azaldılması bu üsullarla reallaşdırıla keçirilə bilər:

- iqtisadi elementlər nəznində məsrəflərin analizi iqtisadi dəyərin hər bir elementinin ətraflı öyrənilməsi;
- fərdi məhsulların dəyəri qiymətləndirilməsi təhlili;
- iqtisadi xərclərin ümumi qiymətləndirmələrinin təhlili
- Ümumi biznes məsrəflərinin, satış məsrəflərinin, əyləncə məsrəflərinin, reklam məsrəflərinin dəyərləndirilməsinin analizi.

"Kommunikasiya məhsulu "və" kommunikasiya xidməti " terminləri eyni zamanda istifadə olunur, çünki istehsal fəaliyyətinin son nəticəsi kommunikasiya şirkəti üçün məhsul, istehlakçılar üçün isə Kommunikasiya xidmətidir. Rabitə xidmətlərinin miqdarı həmin xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlərin iki

həcmi ilə səciyyələnir. Rabitə xidmətlərinin istehsalı və istehlakı prosesləri ayrılmadığından, bu xidmətlərdə ÜDM-in həcmi əmtəə məhsulunun həcminə bərabərdir. Rabitə sənayesinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, istehsal prosesi bir şirkətin daxilində bitmir, yəni mübadilə prosesində eyni zamanda bir neçə şirkət iştirak edir. Emal edilmiş məlumatların həcmi şirkətin effektivliyinin təbii göstəricisidir. Onlar müəssisələrdə məhsulların nomenklaturası və kommunikasiya xidmətlərinin nomenklaturası anlayışlarını seçirlər.

Aydın olduğu qədərilmə kimi, Malların nomenklaturası - malların tiplərinin və onların dəyərlərinin siyahısı, rabitə xidmətlərinin nomenklaturası isə istehlakçılara qəbul edilmiş tariflər üzrə göstərilən xidmət növlərinin siyahısıdır. Mobil şirkətin servisinin nomenklaturası hamı üçün əlçatan şəbəkələrin nomenklaturasına bənzəyir. Göstərilən xidmətlərin növləri əsasən operator tərəfindən alınmış Lisenziyalar tərəfindən hazırlanıb və operatorlar tərəfindən sərbəst qəbul edilmiş tariflərə uyğun olaraq abunəçilər tərəfindən ödənilir. Beləliklə, mobil şirkətin gəliri pulsuz faiz dərəcəsi ilə satılan xidmətlərdən gəlirdir.

Göstərilən rabitə xidmətlərinin həcmi analiz etmək məqsədilə, ona təsir göstərən faktorları iki başlıca qrupa bölək:

- xarici yaxud sitə kənarında

- Tələb və təklifdən, habelə ölkədə iqtisadi, sosial, demoqrafik və sosial haldan asılı olaraq formalaşan amillər .

- Milli istehsal resurslarından istifadə ilə bağlı amillər

Ənənəvi xidmətlərdən əldə olunan gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi üçün mövcud metodoloji yanaşmalar yaradılmış Xidmətin forması, istifadəçi qrupları üçün tariflər, Xidmətin fərdi xarakteri və tariflərin müəyyən edilməsi metodları ilə şərtlənir. Lakin bu metodologiyalar yeni növ telekommunikasiya xidmətlərinin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almır ki, bu da bazar dolmayana qədər yüksək istehlak dəyərinə malikdir. Mobil operatorun əsas fəaliyyətindən gəlir mənbələri aşağıdakılardır:

- avadanlıq və müştəri əlaqələri, o cümlədən ilkin paketi satışından gəlir;

- Müəyyən bir müddət üçün qəbul olunan dövrü xidmətlərdən əldə edilən gəlirlər (abunə haqqı, səsli poçt, ünvanların istiqamətləndirilməsi, şəhərlərarası və beynəlxalq münasibət və s.));

- mübadilədən (trafikdən) – digər şirkətin digər operatorun abunəçisinə xidmətdən əldə etdiyi gəlirlər-rouminqdən əldə edilən gəlirlər ayrıca nəzərə alınır

Abonentlərin sayı artdıqca operatorun gəlirlərində struktur dəyişiklikləri baş verir: başlanğıc paketindən gəlir azalır, mübadilədən gəlir artır. Mübadilə səviyyəsinə təsir edən amillərə nəzər salaraq (trafik) 6 aktiv ticarət abunəçiləri operatora gəlir gətirən aktiv abunəçilərdir.

Bloklanmış biznes abunəçiləri rabitə xidmətindən istifadə etməyənlər, lakin operatorla müqaviləni hələ ləğv etməyənlərdir. Bonuslar ödənişsiz və ya öz əlavələrinə görə şəbəkəni tərk edən abonentləri rəqib operatorun xidmətlərindən istifadə edə bilər və tarifi azalmasını gözləyərək müqaviləni ləğv edə bilməz.

Xidmət abunəçiləri xidmət məqsədləri üçün mobil rabitədən istifadə edən operatorun işçiləridir. Güzəştli istifadəçilər operatora minimum qazanc gətirən istifadəçilərdir. Onlar spesifik tarif planı üzrə işləyirlər, uzun müddət ödəmir, amma onlarla əlaqə kəsilə bilməz. Bunlar hökumət qurumları, hüquq-mühafizə və tənzimləyici orqanlardır və s.onlar nümayəndələrdir.

Abunə bazasının artımına aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- başlanğıc paketin qiyməti. Bazar payı;
- nüfuz (xüsusi rabitə xidmətindən yararlanan camaat)
- hər bir seqmentin potensial istifadəçilərinin dairəsi
- müəyyən qiymətə ilkin paketin satış müddəti
- sayı edənlər imtina almaq
- İş və istirahət müddətinin sayı

Abonent bazasının düzgün analizi məqsədilə abunəçilərin axınının Aktiv abunəçilərin sayına nisbəti, həmçinin bloklanmış biznes abunəçilərinin abunəçilərin ümumi sayına münasibəti kimi parametrləri hesablamaq gərəkdir. Həmin parametrlərin aşağı səviyyəsi abunə bazasının müsbət tendensiyasını göstərir.

Mərkəz konsepsiyası bütün aktiv abunəçilər tərəfindən baxılan müddət ərzində istifadə olunan dəqiqələrin ümumi sayını əhatə edir (çıxan, daxil olan və tranzit mərkəzləri arasındakı fərqin sadəliyi üçün nəzərə alınmır). Mübadilə vahidi olaraq, iş müddətində və həftə axırında nəzərdə tutulmaqla abunəçinin başına gündə ortalama dəqiqə sayı nəzərə alınır. Abunəçilər üçün mübarizə aparan operatorlar adətən daha az danışan aşağı gəlirli əhali sektorlarını cəlb etməyə çalışdıqları üçün bu rəqəmin azalması tendensiyasına malikdir. Aylıq Valyuta Məzənnəsi (dəqiqə) aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$M = A G D D$$

Abunəçilərin iş günlərində fəaliyyəti trafikə artmasına gətirib çıxarır. Reklam kampaniyalarının məqsədləri üçün operatorlar bayramlara böyük endirimlər irəli sürülür. Bu amil də əhəmiyyətli gəlir artma tempi olmadan trafik artım təsir göstərə bilər. İş planının hazırlanması zamanı xüsusi həcmə göstəricisi nəzərə alınır. Hər bir operator, trafikə istiqamətlərə paylanması üçün fərdi bir quruluşa malikdir. Rabitə xidmətlərinə tələbatın həcmi və xarakteri hər bir regionun inzibati, iqtisadi, mədəni və hər gün üçün xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Şəbəkənin paytaxtlara, kurortlara və hərəkətin intensiv olduğu yollara yaxınlığı hərəkət strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Trafik ünvanlarının strukturu aşağıdakı cədvəldə təqdim olunur.

Abunəliklər trafikə hədəflərə paylanması hər ayın nəticələrinə əsaslanan cari və gələcək analiz üçün tərtib edilir. Kommunikasiyalardan əldə edilən gəlirlərin xarakterini müəyyən etmək və onları müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı yanaşmadan istifadə etmək tövsiyə olunur:

İlkin olaraq, hesabat dövrü ərzində I qrup istifadəçilər üçün J tipli xidmətlərin orta dəyəri (orta qazanc vergisi) i-ci qrup gəlirinin istifadəçilərə təqdim olunan j tipli xidmətlərin sayına nisbəti kimi hesablanır. Plan dövrü üzrə orta gəlir vergisi hesabat dövrü ərzində orta gəlir vergisinin elastiklik əmsalına vurulması yolu ilə müəyyən edilir ki, bu da obyektiv amillər üzündən xidmətlərin orta rentabelliyyətinin dəyişməsinə nəzərə alır. Bu yanaşma uzun müddət davam edən kiçik xidmətlər üçün

haqlıdır. Eyni müddətdə, yüksək texnologiyalı qurğulardan yararlanan mobil rabitə operatoru daim telefon konfransları, mətn mesajlaşma xidmətləri, e-poçt Katibliyi, səsli poçt və s.kimi müasir xidmətlər irəli sürür. Müasir xidmətin planlaşdırılması zamanı mobil rabitə operatoru elastiklik əmsalını hesablamaq üçün lazım olan informasiyaya malik deyil ki, bu da gəlirlərin planlaşdırılması metodologiyasının tətbiqini çətinləşdirir.

Cədvəl 9: Trafikin istiqamətlər üzrə paylanması

Mübadilə istiqaməti	Məbləğ, min manat	Ümumi həcmdə pay, %
Yerli rabitə:		
Daxil olan	1619	57
Operatorun mobil şəbəkəsinə gedən	130	5
Region mərkəzinə və regionun başqa operatorlarına gedən	786	27
Regionun başqa şəhərlərinə gedən		
Bakıya gedən	60	2
	114	4
Şəhərlərarası rabitə	67	2
Beynəlxalq rabitə	6	0.2
Rominq	83	3
Yekun	2865	100

Mənbə: <http://www.azercell.com> “Azercel” in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Beləliklə, mobil operatorun təqdim etdiyi xidmətlərin həcminə aşağıdakı amillər təsir edir:

* Hər bir istiqamətdə bir dəqiqə dəyəri;

Hər istiqamətdə dəqiqə * sayı;

* Bu ünvanı istifadə edərək abunəçilərin sayı;

Ümumi trafik hər bir istiqamətdə * share trafik.

Bir mobil rabitə operatorunun rouminqdən əldə etdiyi gəlir bu operatorun abunəçilərinin digər şəbəkələrdəki rouminq məbləğindən və bu şəbəkədə digər

operatorun istifadəçilərinin rouminqindən ibarətdir. Rouminq müdətində istifadəçilərin mübadiləsini plana salan zaman operator keçmiş vaxtların statistikasından yararlanır. Rouminq mübadiləsini plana alan zaman operatorun nəzərdə tutulması lazım olan ümumi faktoru mövsümlilikdir: Bayramlar, bayramlar və s.

Xarici abunəçilər şəbəkədəki yükü artırır, Buna görə operator öz istehsal resurslarını artırmağı planlaşdırmalıdır. İldən-ilə rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinə istehlak tələbatı artır, buna görə keyfiyyət problemləri operatorların səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün vacibdir. Məzmun təhrif və məlumatların gecikmə vaxt və məkan ötürülməsi səmərəliliyinin azaldır, data idarə edilməsi üçün faydalı və dəyəri itirmək və rabitə xidmətləri istehlakçıya öz əhəmiyyətini itirir.

Xidmət abonentləri üçün keyfiyyət göstəricilərinin və qaydaların pozulmasına görə kommunikasiya şirkətləri qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq inzibati məsuliyyətə cəlb olunacaqlar. Var olan pul ödənişləri: cərimələr, ziyan məqsədilə istifadə edənlərə kompensasiya və s. şirkətin gəlirini kiçildir. Bu dövrdə rəqibdən daha aşağı keyfiyyətə sahib rabitə xidmətlərinin qeyd olunması operatorun əmtəə nişanına əks təsir edir və abonentlərin islah olunmasına səbəb olur. Bununla da, kommunikasiya göstəricisinin keyfiyyətini xidmətin keyfiyyətini və kommunikasiya xidmətlərinin keyfiyyətini xarakterizə edən iki göstərici qrupu vasitəsilə qiymətləndirmək olar. Mobil şirkətlərdə müştəri xidmətinin keyfiyyəti bu faktorlarla müəyyən olunur:

- 1) operator tərəfindən xidmət əhatə dairəsi;
- 2) qabaqcıl üsul və müştəri xidməti üsulları;
- 3) əhalinin əhatə səviyyəsi.

Rabitə xidmətlərinin keyfiyyəti bir neçə göstərici ilə səciyyələnir. Məsələn, abunəçilər üçün aydınlıq, söhbətin təbii olması, qıraq səslərin olmaması və s. vacib. Göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin bəzi göstəriciləri (məsələn, pik saatlarında şəbəkə uğursuzluqlarının faizi) operatora verilmiş lisenziyalarda qeyd olunur. Rabitə

xidmətlərinin keyfiyyətinin analiz olunması rabitənin keyfiyyətinə təsir edən texniki, texnoloji və təşkilati iqtisadi faktorların müəyyən edilməsi ilə başlanır.

Mobil şəbəkə üçün şəbəkənin yüklənməsi və abunəçilərin sayı dəyişən parametrlərdir. İdarəetmə həlləri xərclərin idarə edilməsi və mobil rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması üçün vacibdir. Xərclərin idarə edilməsi və xərclərin azaldılması üçün idarəetmə həlləri iki qrupa bölünür:

1) planlaşdırma mərhələsində xərclərin formalaşması üzərində nəzarət zamanı;

2) istehsal xərcləri və satış üçün faktiki xərclərin sonrakı təhlili nəticələrinə əsaslanır.

İdarəetmə həlləri ilkin təlimə və xərclərin və satış qiymətlərinin nəzarətinə yönəldilir:

* Alınmış materiallar, Xammal, Yarımfabrikatlar, yanacaq və s. keyfiyyət və dəyər uyğunluğunun müəyyən olunması;

* materialların, işlərin və xidmətlərin materialların istifadəsini azaltmaq üçün tələblərə cavab verməsini təmin etmək üçün təchizatçıların axtarışı;

* satınalma və texniki xidmət məqsərlərini azaltmaq məqsədilə maddi və texniki imkanların ölçüsünü optimallaşdırmaq;

* təşkilatın səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün kifayət qədər xammal, istehlak materialları, yarımfabrikatlar və digər resursların dəyərinin hesablanması;

* nəqliyyat və satınalma xərclərinin azaldılması üçün maddi və texniki resursların səmərəli axınının işlənilib hazırlanması;

* Material istehlakının azaldılması üçün əlavə texnoloji məhsulların istifadəsi;

* şirkətdə əməkdaşların optimal sayının planlaşdırılması;

* təşkilatın işçi heyətinin iş yerində yerləşdirilməsinin effektivliyinin yoxlanılması;

* Müəssisə və müxtəlif struktur bölmələri üçün əmək haqqı hissəsinin optimal məbləğinin müəyyən edilməsi;

* idarəetmə məsrəflərinin səviyyəsini azaltmaq məqsədilə təşkilat idarəetmə strukturunun gerçəkləşdirilməsi;

İstehsal və Satış üzrə faktiki xərclərin sonrakı təhlilinin nəticələrinə əsaslanan idarəetmə həlləri:

Məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, görünüşünün yaxşılaşdırılmasına, qablaşdırmaya, "ənənəvi" xərclərin qənaətinə yönəlmiş əlavə xərclərin mümkünlüyünü aşkar etmək. Bu məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırır və satış prosesini sürətləndirir;

Məhsulların dəyərinin azaldılması ilə rəqiblərin qiymətləri ilə müqayisədə satış dəyərini salmaq və bununla təşkilat üçün rəqabət şəraiti yaratmaq olar.

3.3. Mobil rabitə müəssisələrində istehsal xərclərinin auditin aparılması qaydalarının təkmilləşdirilməsinin əsas perspektivliyi

Mobil müəssisələrdə istehsal məsrəflərinin auditinin əsas məqsədi, baxılan dövrdə qüvvədə olan təşkilatda normativ sənədlərlə istifadə olunan mühasibat uçotu metodologiyasının uyğunluğunun müəyyən edilməsidir. İstehsal xərclərinin auditinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1) təşkilatın normal fəaliyyəti üçün xərcləri haqqında məlumat əldə etmək üçün istifadə olunan variantın etibarlılığının qiymətləndirilməsi, xərclərin mühasibat uçotu metodu, xərclərin mühasibat uçotu üçün konsolidasiya edilmiş variant, ümumi paylama metodu. və ümumi istehsal xərcləri;

2) mühasibat və daxili nəzarət sistemlərinin ilkin qiymətləndirilməsinin təsdiq edilməsi;

3) birbaşa (dolayı) xərclərin düzgünlüyünün qeydiyyatı və təsdiqi);

4) cari işlərin kadastr keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;

5) birləşdirilmiş istehsal xərcləri mühasibat qeydlərinə əsaslanan xərclərin göstəricilərinin hesab monitorinqi.

Auditor başlamazdan əvvəl Auditorlar hər bir istehsal fəaliyyətinin təşkilati və texnoloji xüsusiyyətlərini, ixtisaslaşmasını, miqyasını və strukturunu öyrənirlər. Xərclərin uçotu, istehsal xərclərinin uçotu və konsolidasiya edilmiş uçot

variantlarının uçotu üçün istifadə olunan variantın düzgünlüyünün müəyyən edilməsi üçün təşkilatın mühasibat uçotu siyasətinə xüsusi diqqət yetirilir.

Təşkilatlar adətən xərcləri qeyd etmək və məhsulun faktiki dəyərini hesablamaq üçün standart, istifadəçi müəyyən edilmiş, kəsilmiş və sadə üsullardan istifadə edirlər.

Audit praktikada istifadə olunan xərclərin mühasibat uçotu metodunun təşkilatın mühasibat uçotu siyasətində müəyyən edilmiş metodla uyğun olmadığını göstərsə, Auditorlar İş kağızlarında bu sapmaları yazmalıdırlar.

Əldə olunan məlumata görə, Auditorlar yoxlamaları başa çatdırırlar. Sınaqların nəticələrinə əsasən istehsal xərclərinin daxili nəzarət və uçotu sistemləri qiymətləndirilir və qiymətləndirmə auditin planlaşdırılması mərhələsində əldə edilən ilkin qiymətləndirmə ilə müqayisə edilir.

Hesablar Planının 202-ci hesabı [8 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartına](#) uyğun hesabat tarixində idarə tərəfindən material istehsalı yaxud xidmətin göstərilməsi məqsədilə tələb edilən bütün birdəfəlik və dolayı məsrəfləri əhatə edir. 202 "İstehsalat məsrəfləri" hesaba bu subhesablar verilə bilər:

- 202-1 "İstehsal zamanı istifadə edilmiş başlıca xammal"
- 202-2 "İstehsal zamanı istifadə edilmiş başlıca materiallar"
- 202-3 "Əsas istehsal prosesi ilə məşğul olan əməkdaşlara xərclər "
- 202-4 "İstehsalat aktivlərinin amortizasiyası üçün xərcləri"
- 202-5 "İstehsalatda istifadə edilmiş yardımçı xammal"
- 202-6 "İstehsalatda istifadə edilmiş yardımçı materiallar"
- 202-7 "Yardımçı istehsalatla məşğul olan əməkdaşlara xərclər "

Mövcud qaydalara əsasən, xərclərin uçotunda məhsulun ümumi faktiki dəyəri və ya istehsalın faktiki dəyəri yaradıla bilər. Bu yaxud başqa metodun seçilməsi təşkilatın mühasibat siyasətində əks olunmalıdır.

İstehsal proqramının (hazır məhsulun) dəyəri mühasibat uçotu qaydalarına uyğun olaraq, bu dövrün əvvəlində yarımçıq qalmış işlərin qalığının mütləq

dəyişməsi nəzərə alınmaqla, hesabat dövründə istehsalın ümumi dəyəri kimi müəyyən edilir.

Hazır məhsulun hərəkəti və dəyəri haqqında əldə edilmiş informasiyanın ümumiləşdirilməsindən sonra hesabat dövrü üçün məhsul vahidi və bütün məhsulun faktiki istehsal maya dəyərinin (hesablamanın) hesablanması yoxlanılır.

Auditor həmçinin hazır məhsulun satış dəyərini (satış xərclərini) müəyyən edir. Bu cür xərclər 711 "kommersiya xərcləri" hesabında qeydə alınır. Telekommunikasiya məhsullarının kommersiya təşviqi ilə bağlı xərclər məhsulların satış hesablarının (işlərin, xidmətlərin) aylıq (tam və ya qismən) amortizasiyası və hazır məhsulun müəyyən ümumi real dəyəri ilə birlikdə kommersiya dəyərini təşkil edir. Təkrar utilizasiya zamanı qablaşdırma və nəqliyyat xərcləri bölüşdürülməlidir (göndərilən və satılmış malların növləri arasında çəkidən, həcmdən, istehsal dəyərindən və digər göstəricilərdən asılı olaraq ayrıca).

Mobil müəssisələrdə istehsal xərclərinin auditi nəticəsində aşkar oluna biləcək əsas pozuntu növləri:

- * xərclərin bəzi növlərinin vaxtında daxil edilməməsi;
- * xərclərin mühasibat metodunun təşkilatın mühasibat Siyasətində göstərilən üsula uyğun olmaması;
- * Yarımçıq işin hesablanması, xərclərin dəyərində əsassız (sənədsiz) daxil edilməsi.

Səmərəlilik auditinin hədəflənməsi iqtisadi, məhsuldarlıq və nəticə kimi müəyyən edilə bilər. İqtisadi audit, bir müəssisənin öz resurslarını nə qədər iqtisadi və rəşional şəkildə əldə etdiyini, qoruduğunu və istifadə etdiyini, fəaliyyətinin səmərəsiz və səmərəli olmasının səbəblərini və şirkətin fəaliyyətinin qənaət və səmərəliliklə bağlı qanun və qaydalara nə qədər uyğun olduğunu təxmin edir.

Təqdimat icmalı, qiymətləndirilən maddənin həyata keçirdiyi səmərəliliyin dərəcəsini, icraya dair məlumat və məlumat vermək üçün nəzərdə tutulmuş çərçivələrin və ya metodların yetərliliyini və dəyişməz keyfiyyətini araşdırmağı və

dərnəyin gəlirliliyi genişləndirmək üçün azadlıqları araşdırmaq və həyata keçirmək səylərini əhatə edir.

Nəticə təhlili, əsas etibarilə yoxlanılan maddənin lazımi səviyyədə performans göstərdiyini və qiymətləndirilən elementin ideal nəticələr əldə etmək üçün uyğun üsullardan istifadə edərək hədəflərinə çatdığını yoxlamağa yönəldilmişdir. Bu vəziyyət üçün, icmal yalnız maliyyə hesabatlarının hərtərəfli araşdırılması deyil, əlavə olaraq pul fəaliyyətinin geniş bir araşdırılmasıdır və bu istiqamətlərdə mühasibat qaydaları ilə rəsmi uyğunluq ifadəsi ilə məhdudlaşdırılmamalı, əlavə olaraq mühasibat məlumatlarını da parçalamaq lazımdır. metodik bir şəkildə. İcra baxışlarının icrasına nail olmaq və əsasən metodoloji sistemin təkmilləşdirilməsinə əsaslanır. Audit prosedurlarının səmərəliliyinin artması audit zamanı kompüter texnologiyalarının istifadəsi ilə əlaqədardır. Effektivlik aşağıdakı hallarda qiymətləndirmə və müəyyən audit dəlilləri əldə etməklə artır.

- saytlar və mühasibat əməliyyatları barədə böyük bircinsli məlumat massivləri yoxlanarkən;

- təsərrüfat subyekti yoxlanarkən mühasibat əməliyyatlarının qeydiyyatı üçün vahid standart sistemdən istifadə;

- mühüm əsas qeydlərin, mühasibat qeydlərinin dekodlanması və əlçatanlığını təsdiqləyərkən bir məlumat bərpa çərçivəsindən istifadə;

- hər hansı bir mühasibat tapşırığının təşkili üçün təsdiq edilmiş qaydaların yerinə yetirilməsini yoxlamaq üçün robotlaşdırılmış bir çərçivədən istifadə.

Bir firma tərəfindən kompüter nəzarəti üçün tətbiq ediləcək əsas prosedurlara aşağıdakılar aiddir:

- Yoxlanılan məlumatların ardıcılığının izlənməsi, birdən çox işləmə mərhələsindən keçməsi;

- ilkin informasiyalara nəzarət;

- informasiyaların yoxlanılması proqnozunun və nəticələrinin planının icrası;

- audit nəticələrinin fərdi əməliyyatlar və ümumilikdə ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə nəzarət məlumatları ilə müqayisəsi;

□ kompüter məlumatlarının işlənməsindən istifadə etməklə audit işinin proqram təminatı və aparat işlərinin qiymətləndirilməsi;

□ müasir tələblərinin qiymətləndirilməsi;

□ mövcud qanunvericiliklə yoxlanılan bir təsərrüfat subyektinin müəyyən kompüter dəstəyinin uyğunluğuna nəzarət;

□ audit zamanı bir iqtisadi qurum tərəfindən kompüter texnologiyalarından istifadə. Ölkəmizin daima dəyişən və inkişaf edən iqtisadiyyatı olan texnika və texnologiyaların inkişafı ilə, auditlə əlaqəli bir çox proqram məhsulunun yaradılması məsələsi aktualdır.

Aktuallıq audit proqramlarının bazar araşdırmalarının, ehtiyaclarının və audit firmaları tərəfindən həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirir.

Ümumiyyətlə, audit proqramlarının yaradılması üçün iki strategiya mövcuddur: ilkin məlumatların daxil edilmə xərclərini minimuma endirmək; maliyyə sənədlərindəki səhv hərəkətlərin itkin düşmə riskini minimuma endirmək. Təklif olunan nəzərdən keçirmə məşqlərinin robotlaşdırılması, PC icmal layihələrinin istifadəsi imtahana müşayiət olunan metodları məhsuldar və sürətlə oynamağa imkan verəcəkdir:

a) PC məlumat bazasında mübadilə və qeyd tənzimləmələrinin yoxlanılması;

b) PC məlumat bazasında əksər hissələrdə qəbul edilmiş sərhədlərdən kənarlaşmaları ayırmaq üçün məntiqi sistemlər.

c) araşdırılan iş elementinin məlumat dəstəsinin yoxlanılması;

d) ixtisaslaşdırılmış, ədədi, məlumatların yoxlanılması, qiymətləndirilən maliyyə elementinin proqramlaşdırılması.

İdarəetmə üçün PC-lərdən istifadə edərkən nəzərdən keçirmə birliyinin metodlarına aşağıdakılar daxil ola bilər:

a) hazırlanmanın bir neçə mərhələsi ilə təsdiqlənən məlumatların qruplaşdırılmasına nəzarət etmək;

b) əsas məlumatlara nəzarət;

c) məlumatların yoxlanılması və ziddiyyətlərin nəticələrinin qiymətləndirilməsi və təşkili və tək tapşırıqlar və məşqlər üçün məlumatları nəzarət etmək;

d) bir PC istifadə edərkən nəzərdən keçirmə zamanı proqramlaşdırma və avadanlıqların qabaqcıl şərtlərinə əsasən nümayəndənin işinin təsdiqlənməsi;

e) qiymətləndirilən element tərəfindən istifadə olunan PC proqramının mövcud qanuna uyğun olduğunu təsdiqləmək;

f) nəzərdən keçirmə müddəti ərzində qiymətləndirilən element tərəfindən PC-lərdən istifadənin təsdiq edilməsi.

Sahibkarlıq subyektinin kompüter məlumatlarının avtomatlaşdırılmış şəkildə işlənməsi doğrulama metodologiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir, bu səbəbdən audit şirkətləri və auditorlar, audit hazırlamaq mərhələsində texniki və təşkilati nəzarət dəstəyi problemini həll etməli və xüsusi texniki mütəxəssisləri cəlb etmə ehtiyacını həll etməlidirlər. AuditXP "Kompleks Audit" proqram məhsulunun istifadəsini təvsiyyə edərdim. AuditXP "Kompleks Audit" proqram məhsulunun istifadəsi digərlərinə nisbətən bir sıra üstünlüklərə malikdir:

- mövcud yoxlama qaydalarına (standartlarına) və Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun olaraq yalnız böyük deyil, həm də orta, kiçik auditor təşkilatlarının, habelə ayrı-ayrı auditorların audit fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması;

-iş sənədlərinin keyfiyyətinə nəzarətin səmərəliliyini artırır;

- fəaliyyətlərin audit və korporativ standartlara uyğunluğunu təmin edir;

-Bu proqramın təklif etdiyi standartların tətbiqi, auditorların işlərinin düzgün təşkili sayəsində işlərinin peşəkar səviyyəsini və keyfiyyətini artırmağa imkan verir;

- yoxlamanın bütün mərhələlərində idxal və ixrac prosedurlarını təqdim edir, bu da auditorların fərqli bölmələrin yoxlanılması üçün məsuliyyətlərini bölüşməsinə, noutbuk kimi kompüterlərdən istifadə edərək yolda işləməsinə imkan verir;

- 500-dən çox prosedur, forma, istinad cədvəlləri, yoxlamanın bütün mərhələləri üzrə hesabatlardan ibarətdir.

- hesablamalar, planlaşdırma, nümunə götürmə və analizin təhlili, aşkar edilmiş pozuntu növlərinin seçilməsi və audit bölmələri ilə nəticələrin avtomatik çıxarılması və yekun nəticə üçün daxili alqoritmləri ehtiva edən orijinal audit metodologiyasından istifadə etməyi təklif edir;

- audit keyfiyyətinə nəzarət metodologiyası, analitik prosedurlar bloku və maliyyə təhlili daxildir;

- Formaların daxili redaktoru yeni, dəyişdirilmiş mövcud yoxlama prosedurlarının formalarının yaradılmasına və audit proqramının təşkilatın daxili standartlarına tamamilə dəyişdirilməsinə imkan yaradır.

Proqramın aşağıdakı materiallarla tamamlanmasını da təklif edirik:

- yoxlama zamanı ümumi səhvlərin siyahısı;
- yoxlamanın ən çətin bölmələri üçün istinad məlumatları;
- "Nəticənin analitik hissəsi" bölməsi.

Beləliklə, nəticədə qeyd etmək istərdim ki, audit şirkətlərinin fəaliyyətinə avtomatlaşdırılmış sistemlərin tətbiqi zərurətdir. Xüsusi lisenziyalı proqram təminatının istifadəsi audit şirkəti tərəfindən verilən işin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırmağa kömək edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Araşdırma müddətində bu nəticələr əldə olundu:

1. Xidmət sektoru bir sıra dövlətin iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsi hesab edilir və milli iqtisadiyyatın başqasferaları ilə müqayisə olunduqda sürətlə çoxalmışdır. Buna başlıca bir səbəb elmi və texnoloji inkişaf hesab edilir, hansı ki xidmət sektorları da daxil olmaqla təzə fəaliyyətlərin meydana gəlməsinə səbəb olacaqdır. Bu, adətən dinamik inkişafda olan xidmət sferası halını almış mobil rabitə sektoruna olan tələbatla bağlıdır. Bu yoxlama, yeni cəmiyyətdə mobil xidmət sferasının anlamını və mühümlüyünü bildirir. Mobil şəbəkə müəssisələrinin rəqabət bacarığının başlıca xüsusiyyətləri xidmət idarələrinin mühüm sənaye xarakteristikalarını, yüksək texnologiyalı sənaye tərəqqisinin sürətini və mühüm mobil rabitə şəbəkəsi tərəfindən verilən xidmətlərin strukturunu nəzərdə tutaraq açıqlanır.

2. Bu iş satışların çoxalmasına, rabitə xidmətlərinin istehlakçılara lazım duyulan ehtiyacın ödənməsinə və idarəyə lazımı xeyir əldə etməyə istiqamətlənmiş marketinq analizinin aparılması məsrəfini analiz edir.

3. Tədqiqat predmetinin fəaliyyətinin şərtlərini dəyərləndirmək məqsədilə kommunikasiya sənayesində olan hazırki rəqabət halının analizi aparılmışdır. Analiz sayəsində, həmin xidmət sənayesinin sürətlə tərəqqi etməsi və yüksək mənfəət səviyyəsi, rəqabətin yüksəlməsi ilə bərabər, telekommunikasiya imkanlarının sürətli təzələnməsi və həmin xidmət tipinin bazarda dolğunluğu prioritet imkanlarının aydınlaşdırma və müasir rəqabət qabiliyyətli üsulları tapılmasına səbəb olduğu müəyyən olunmuşdur. Bütün sadalananlar, bu işdə göstərildiyi qədər, xidmətlərin maya qiymətinin mühasibat uçotu və analizinin təkmilləşdirilməsi üsullarını tapmaqla bağlıdır.

4. Dissertasiya tədqiqatı ərzində xarici və daxili mühitin faktorların mobil rabitə idarələrinin təminatına göstərdiyi təsiri və onları əsas tutaraq məhsul qiymətlərinin yığılımı aşkar olunmuşdur. İdarənin rəqabət bacarığı ancaq tərəqqinin xarici şərtləri ilə yox, həm də rəqabət bacarığına çatmaq məqsədilə imkan olaraq

istifadə edilən daxili faktorlar tərəfindən müəyyən olunur. Xidmət sektorunun məsrəflərinə təsir edən faktorların analizi göstərir ki, onların bütün dəstəyi sayəsində həlledici olan təsir effektiv tələbat, yəni insanların pul qazancı və tələbatın qarşılınması bacarığı ilə təmin olunur. Rəqabətin təmin olunması üçün mobil rabitə idarələri bir tərəfdən daim texnologiyaların inkişafı, göstərilən xidmətlərin çeşidini artırmaq, rəqibləri araşdırmaq və digər yandan xidmət sferasının psixoloji göstəricilərini dəyərləndirmək gərəkdir.

5. Tədqiqatlar onu bildirir ki, bir neçə faktorlar rəqabət bazarının tempinə təsir edir: xidmətlərin dəyəri və onun keyfiyyəti, paylama kanallarının səmərəli olması və çoxşaxəliliyi, biristiqamətli və dolaylı reklam və başqa. Bazarda bir neçə şəbəkə olan zaman istifadəçinin əlaqə sürəti ancaq var olan operator istifadəçilərinin sayına yox, həm də hər hansı bir operatorun şəbəkəsinə qoşulmuş potensial istifadəçilərə nisbətdə eynidir.

Tədqiqat obyektinin əsas mahiyyəti obyektiv və daha dərindən nüfuz yaratmaq üçün, dissertasiyada iqtisadi obyektin göstəricilərin müəyyən etməyə şərait yaradan təhlil və proqnozlaşdırma üsulları istifadə edilmişdir və bunun nəticəsində hər hansı parametrləri dəyişən zaman obyektin gələcək dövrü hesablanır. Hər hansı bir məsrəf təsnifatının məqsədi rasionallıqla idarə edilən qərarların qəbul olunmasında rəhbərliyə yardım etmək olduğunu nəzərdə tutaraq, araşdırmada rabitə idarələrinin fəaliyyətinə tətbiq olunan ətraflı məsrəflərin təsnifatı öyrənilmiş və kommunikasiya xidmətlərinin qiymətinin tapılması məqsədilə obyektlər araşdırılmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Audit xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı, «Qanun», 1994
2. “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” (Elektron Azərbaycan) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 11 avqust 2010-cu il, № 1056
3. “Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiqi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 fevral 2005-ci il tarixli fərmanı. – Bakı, Qanun, 2005
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (əlavə və dəyişikliklərlə), Bakı, 2000
5. Cəfərli H.A (2015) İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. Elm və təhsil, - 560 s.
6. Əliyev Ş. H, Hacıyev F. Ş. (2015), Audit. Bakı, “Azərb. Dövlət İqtisad Universiteti”, -310 səh
7. İnformasiya cəmiyyətinin 100 əsas anlayışı. Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi. Bakı, 2018
8. İsmayilov.N.M. (2015) “İstehsal xərclərinin uçotu və təhlili” metodiki vəsait. Bakı, “İqtisad Universiteti”. -106 səh.
9. Kazımov R.N, Müslümov S.Y., (2017) Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı, CBS,– 314 s.
10. Rzayev.Q.R. (2011) Nəzarət və təftiş. Dərslik. – Bakı. Adiloğlu ,– 265 s

Rus dilində

1. Бондина, Н.Н (2015) Учет затрат на производство и калькулирование себестоимости продукции в отраслях АПК: учебник / –Москва: КолосС,-189 с
2. Бреславцева, Н (2018) Бухгалтерский учет. -Ростов-на-Дону: Феникс,–318 с.

3. Войтоловский Н.В. (2015) Комплексный экономический анализ коммерческих организаций. –Санкт-Петербург: СПбГУЭФ, –264 с.
4. Герасимова, Л.Н. (2015) Теория бухгалтерского учета. -Ростов-на-Дону: Феникс,–352 с.
5. Гетьман, В.Г (2019) Финансовый учет 5-е изд. –Москва: ИНФРА-М, 2019. –784 с.
6. Жигунова О. А, Головнина, Л. А., (2019) Экономический анализ: учебник. –Москва: КноРус, –400 с.
7. Ивашкевич, В. Б. (2017) Бухгалтерский управленческий учет (Текст): учебник / Москва: ИНФРА-М, -576 с.
8. Карагодин, Д.А. (2018) Учет затрат и калькулирование себестоимости продукции в отраслях производственной сферы АПК: теория и практические задания: учебное пособие / –Оренбург: ОГАУ,–109 с.
9. Котлер Ф. (2017) Основы маркетинга Издат. дом «Вильямс», М, 547 с
10. Резникова Н.П.(2018) Маркетинг в телекоммуникациях. М.: «Эко – Трендз», -254 с
11. Фатхутдинов Р. А. (2016) Управление конкурентоспособностью организации. М.: «Эксмо», - 634 с.
12. Янковский, К. П. (2017) Управленческий учет. Стандарт третьего поколения: учебное пособие / Мухарь.–Санкт-Петербург: Питер, -368 с

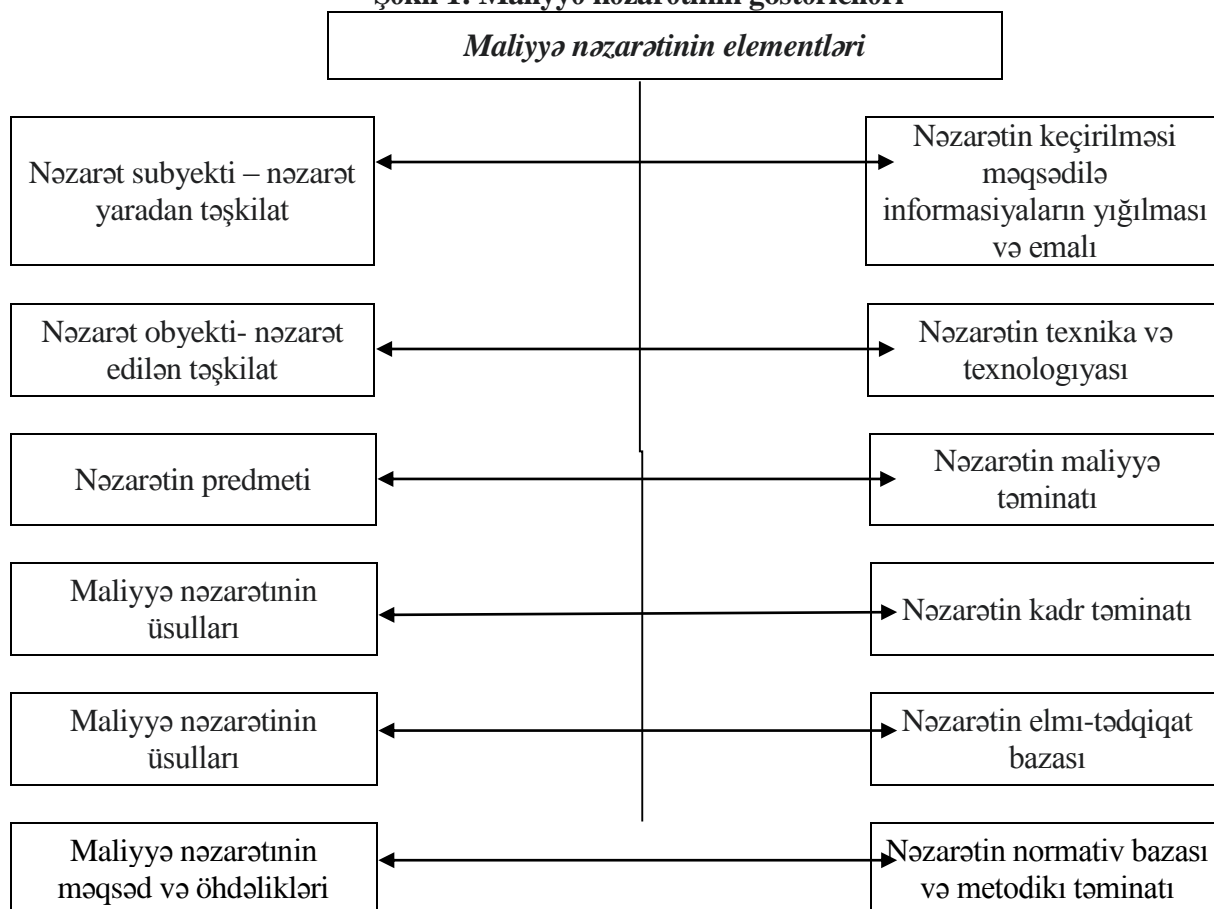
İnternet resursları

1. <http://www.azercell.com>
2. <https://www2.deloitte.com/by/ru/pages/technology-media-and-telecommunications/articles/2016/gx-global-mobile-consumer-trends.html>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1:

Şəkil 1: Maliyyə nəzarətinin göstəriciləri

Mənbə: www.economics.studio internet imkanının informasiyaları əsasında müəllif tərəfindən qurulmuşdur.

Əlavə 2:

Cədvəl 2: AR-nın ayrı-ayrı regionlarında eyni standartla mobil rabitə xidməti edən 2 operatorun əsas fəaliyyətindən olan 100 manatlıq gəlirin ilkin dəyərinin quruluşu, 2020

Əsas xərc elementləri	Operator A		Operator B	
	100 manatlıq gəlirin maya dəyəri	Maya dəyərinin quruluşu, %	100 manatlıq gəlirin maya dəyəri	Maya dəyərinin quruluşu, %
Kanalların icarəsi	5.51	9.26	9.35	10.77
Avadanlıqlar üçün lizinq və icarə ödənişləri	8.87	15.26	42.68	50.54
Amortizasiya Ayırmaları	5.98	9.83	1.96	2.41

Tranzit operatora ödənişlər	10.57	17.8	12.35	14.43
Nəzarət orqanlarına ödənişlər	1.68	3.14	1.42	1.33
əmək haqqı və sosial ayırmalar	16.82	28.63	13.28	15.55
Kommersiya xərcləri	1.68	3.44	0.93	0.18
Sair xərclər	7.76	13.26	2.95	3.52
Yekun	59.28	100	84.09	100

Mənbə: <http://www.azercell.com> “Azercel” in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Əlavə 3:

Cədvəl 3: 2020-ci ildə xərclərin hər qisminin dəyərindəki yeniliklərin baza bazası ilə müqayisədə təsirinin dəyərləndirilməsi

Göstərici	Plan Min.man	di	Fakt Min man	İmd	İgəlir	Δİmd %
Kanalların icarəsi	922	8.2	1685	1.95		-0.85
Lizinq odəmələri	786	7.16	2788	3.6		-8.12
Tranzit operatora ödəmələr	1388	12.4	3262	2.45		-5.49
Nəzarət orqanlarına ödəmələr	359	3.13	565	1.68		0.12
əmək haqqı və ayırmalar	3143	28.21	5258	1.59		-0.58
Kommersiya xərcləri	472	4.15	626	1.44		0.88
Amortizasiya ayırmaları	1448	12.96	1836	1.38		2.87
Binaların saxlanma xərci	183	1.73	258	1.4		0.48
Sair xərclər	1839	16.96	2178	1.28		4.52
Yol istifadəsi üçün vergi	633	5.60	1036	1.68		0
Yekun	1115	100.00	19377			
100 man. Maya dəyəri	58.78		62.53			
Gəlir	18.868				1.76	
Maya dəyərinin dəyişməsi						-6.12

Mənbə: <http://www.azercell.com> “Azercel” in maliyyə hesabatları əsasında müəllif hesablamaları əsasında tərtib olunub.

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Maliyyə nəzarətinin elementləri.....	66
Şəkil 2: Audit nəzarət.....	26

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Azercell abonentlərinin inkişaf dinamikası.....	30
Cədvəl 2: AR-nın müxtəlif regionlarında eyni standartla mobil rabitə xidməti göstərən 2 operatorun mühüm fəaliyyətindən olan 100 AZN-lik qazancın maya dəyərini quruluşu, 2020.....	66
Cədvəl 3: 2020-ci ildə xərclərin hər qisminin dəyərindəki yeniliklərin baza bazası ilə müqayisədə təsirinin dəyərləndirilməsi.....	67
Cədvəl 4: Məhsul istehsalına məsrəflərin əks etdirilməsinin dəqiqliyinin yoxlanması məqsədilə zəruri olan sənədlərin cəmi.....	40
Cədvəl 5: Satışdan yaranan qazancın ilkin dəyərində təsirinin analizi.....	42
Cədvəl 6: Faktiki əmtəlik məhsul istehsalı, min AZN-lə.....	44
Cədvəl 7: İstehsalın səmərəliliyinin dinamikada dəyərləndirilməsi, min man.	45
Cədvəl 8: Əmtəlik məhsulun bir AZN-nə məsrəflərin analizi (2020, man.)...	46
Cədvəl 9: Trafikin istiqamətlər üzrə paylanması.....	55